

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

Οι γυναίκες της Θεσσαλίας στο ΕΑΜ. Αναπαραστάσεις και στερεότυπα της «Ελληνίδας αγωνίστριας», μέσα από τον αντιστασιακό τύπο της περιοχής.

Πτυχιακή εργασία
Γάλλου Ευαγγελία

Επόπτης καθηγητής: Βόγλης Πολυμέρης
Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Λαλιώτου Ιωάννα

Βόλος, Μάρτιος 2007

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ & ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 5851/1
Ημερ. Εισ.: 18-09-2007
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ – ΙΑΚΑ
2007
ΓΑΛ

Με το τέλος της εργασία θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κο Βόγλη για την αμέριστη συμπαράσταση που μου έδειξε, και την πολύτιμη καθοδήγησή του όλο αυτό το διάστημα. Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω την κα Λαλιώτου για τη συμβολή της στην προσπάθειά μου αυτή. Η προφορική μαρτυρία που έχει χρησιμοποιηθεί στην εργασία, δεν θα είχε πραγματοποιηθεί χωρίς τη βοήθεια της κας Βαν Μπούσχοτεν, την οποία ευχαριστώ θερμά.

Δε θα μπορούσα να παραλείψω να αναφερθώ στην κα Μαρία Αγριγιαννάκη-Καραγιώργη για την τιμή που μου έκανε, παραχωρώντας μου την προσωπική της μαρτυρία, ως μέλος της Αντίστασης. Η μαρτυρία της ήταν πολύτιμο εργαλείο για την ολοκλήρωση της εργασίας μου.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους γονείς μου, τους φίλους μου, και ιδιαίτερα το Σωτήρη Λάκη, που με υποστήριξαν όλο αυτό το διάστημα.

Η φωτογραφία στα εξώφυλλο είναι από το βιβλίο του Παύλου Πετρίδη, *Στη Δίνη του εμφυλίου πολέμου: σπάνια ντοκουμέντα του Ε.Α.Μ. (1944-47)*, εκδ. Προσκήνιο, Αθήνα, 1998.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή

1. Η Κατοχή

1.1 Η οργάνωση των κατοχικών δυνάμεων στη Θεσσαλία

1.2 Η οργάνωση της Αντίστασης

2. Η γυναίκα στο ΕΑΜ

2.1 Η συμμετοχή των γυναικών στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα

2.2 Γυναικείες κινητοποιήσεις

2.3 Οι γυναίκες και οι οργανώσεις της αντίστασης

2.4 Εκδοτικές δραστηριότητες των γυναικών στη Θεσσαλία

3. Γυναίκες ηθικές και γυναίκες «ανήθικες», το πρότυπο της Ελληνίδας αγωνίστριας

3.1 Κοινωνικό φύλο και πόλεμος

3.2 Η γυναικεία ηθική στο ΕΑΜ

3.3 Εικόνες της Ελληνίδας αγωνίστριας

Επίλογος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος αποτελεί ένα ορόσημο για την Ευρώπη αλλά και για ολόκληρο το δυτικό κόσμο. Τα δεδομένα που προέκυψαν μετά τον πεντάχρονο ολοκληρωτικό πόλεμο, γεωγραφικά, οικονομικά, κοινωνικά, ήταν διαφορετικά από αυτά της δεκαετίας του 1930. Ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος άλλαξε τον τρόπο με τον οποίο μέχρι τότε τα κράτη πολεμούσαν μεταξύ τους, αίροντας τη διάκριση μεταξύ εμπόλεμων και αμάχων.

Το γεγονός της Κατοχής, που κατάργησε τη διάκριση ανάμεσα στο μέτωπο και τα μετόπισθεν, έπαιξε καταλυτικό ρόλο στον τρόπο με τον οποίο οι κοινωνίες βίωσαν τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Μέχρι τότε στους πολέμους υπήρχε μία σαφής διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στη γραμμή του πυρός και στα μετόπισθεν. Ο πόλεμος μεταφέρθηκε σε όλα τα πεδία, γεωγραφικά και κοινωνικά, ολόκληρη η κοινωνία συμμετείχε σε αυτόν, ανεξάρτητα από το ποιός ήταν μάχιμος, είχε δηλαδή όπλο.

Οι προπολεμικές κοινωνικές δομές κλονίστηκαν, δημιουργώντας έτσι τις προϋποθέσεις να αλλάξουν κάποια δεδομένα. Οι παραδοσιακοί ρόλοι του άνδρα που βρίσκεται στο μέτωπο, και της γυναίκας που περιμένει στα μετόπισθεν, κλονίστηκαν. Οι αλλαγές που υπέστησαν οι κοινωνίες στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, δημιούργησαν ένα γενικευμένο κλίμα ανασφάλειας, ακριβώς επειδή ο πόλεμος ήταν ολοκληρωτικός και ενεπλάκησαν σε αυτόν όλες οι κοινωνικές ομάδες. Εξαιτίας των νέων κοινωνικών συνθηκών που παρουσιάστηκαν, το status quo άλλαξε, με αποτέλεσμα να εμφανιστούν νέα ζητήματα τα οποία έπρεπε να διαχειριστούν οι εμπόλεμες κοινωνίες. Ένα από αυτά ήταν το ποια θα είναι η θέση και ο ρόλος των γυναικών μέσα στον πόλεμο, και ένα από τα ερωτήματα που τέθηκαν ήταν, αν και κατά πόσο το φύλο (gender), και οι διαχωρισμοί που αυτό ορίζει, αναπαράγεται ακόμη και μέσα στις αντίξοες πολεμικές συνθήκες. Ποιοί είναι δηλαδή οι ρόλοι, που επιτρέπεται να παίζουν, άνδρες και γυναίκες μέσα στα πλαίσια ενός πολέμου.

Σε ολόκληρη την Ευρώπη, οι γυναίκες διαδραμάτισαν έναν εξίσου σημαντικό ρόλο, με αυτό των ανδρών. Στελέχωσαν τα εργοστάσια και τις βιομηχανίες, αντικαθιστώντας τους απόντες άνδρες, στις θέσεις εργασίας τους. Ανέλαβαν εξ' ολοκλήρου την περίθαλψη και την φροντίδα των στρατιωτών, και γενικότερα των πληγέντων από τον πόλεμο, και στις χώρες που υπήρξε οργανωμένη αντίσταση, συμμετείχαν σε αυτή. Σε κάποιες χώρες οι ρόλοι που ανέλαβαν οι γυναίκες

αποτελούσαν πρωτόγνωρη εμπειρία και για τις ίδιες αλλά και για τις κοινωνίες στις οποίες ζούσαν, όπως η συμμετοχή τους στη βιομηχανική παραγωγή. Σε κάποιες άλλες συνέχισαν να κατέχουν την κοινωνική θέση που είχαν προπολεμικά εντάσσοντας όμως τα καθήκοντά τους σε τελείως διαφορετικό πλαίσιο, αυτό της Κατοχής.

Στην Ελλάδα, που εξετάζουμε σε αυτή την εργασία, τα δεδομένα ήταν διαφορετικά από την υπόλοιπη Ευρώπη και ιδιαίτερα τη δυτική. Η κοινωνική θέση των γυναικών ήταν σαφώς υποδεέστερη από αυτή των ανδρών, και με εξαίρεση τις προσπάθειες κάποιων φεμινιστικών οργανώσεων που έδρασαν κυρίως την περίοδο του Μεσοπολέμου, η πλειοψηφία των γυναικών δεν συμμετείχε σε διαδικασίες που λάμβαναν χώρα στο δημόσιο χώρο. Οι γυναίκες δεν ήταν αποκλεισμένες από τον κόσμο της εργασίας, αλλά από το χώρο της πολιτικής. Ήταν δύσκολο για τη μέση οικογένεια να επιβιώσει χωρίς να συνεισφέρει οικονομικά και η γυναίκα. Ειδικά στην ύπαιθρο ήταν δεδομένη η οικονομική στήριξη που πρόσφερε η γυναίκα στο νοικοκυριό, με τη συμμετοχή της στις αγροτικές εργασίες.

Στο πλαίσιο των οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών που υπέστη η κοινωνία του Μεσοπολέμου, το φεμινιστικό κίνημα παρουσίασε μία αξιοσημείωτη ανοδική πορεία, διεκδικώντας πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα για τις γυναίκες, παρά το γεγονός ότι ούτε οι στόχοι, ούτε οι στρατηγικές του ήταν ενιαίες. Τα στελέχη του φεμινιστικού κινήματος ήταν πράγματι αφοσιωμένα στην υπόθεση αυτή, όμως η αδιαφορία που έδειχνε η πλειοψηφία των γυναικών καθώς και η περιορισμένη απήχηση του φεμινισμού, οδήγησαν στη σταδιακή παρακμή του.

Τρεις ήταν οι πιο μεγάλες φεμινιστικές οργανώσεις την περίοδο του Μεσοπολέμου, το «Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων», ο «Σύνδεσμος για τα δικαιώματα της Γυναίκας» και ο «Σοσιαλιστικός Όμιλος Γυναικών». Στρατηγικός στόχος του φεμινιστικού κινήματος ήταν το δικαίωμα της ψήφου, το οποίο ταυτίστηκε με τη χειραφέτηση των γυναικών. Η πρώτη δημόσια συγκέντρωση πραγματοποιήθηκε με πρωτοβουλία του «Συνδέσμου για τα δικαιώματα της Γυναίκας», στις 18 Μαρτίου 1928 στο θέατρο «Απόλλων», με στόχο «να αποδείξει ότι η Ελληνίδα έχει αποκτήσει μια πλήρη συνείδηση των δικαιωμάτων της και ότι χρειάζεται μονάχα να της δοθεί η ευκαιρία για να τα διεκδικήσει»¹. Έτσι, στις δημοτικές εκλογές του 1932, κατοχυρώθηκε το δικαίωμα της ψήφου για τις εγγράματες και άνω των 30 ετών

¹ Έφη Αβδελά- Αγγέλικα Ψαρά, *Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1985, σελ. 65.

γυναίκες. Τις παραπάνω προϋποθέσεις πληρούσαν 301.772 γυναίκες αλλά μόνο οι 6.768 πήραν τα εκλογικά βιβλιάρια και συμμετείχαν στη διαδικασία της ψηφοφορίας.²

Μείζον ζήτημα του φεμινιστικού κινήματος ήταν και το ζήτημα της γυναικείας εργασίας. Οι περισσότερες γυναίκες των πόλεων εργάζονταν στα υφαντουργεία και στα καπνεργοστάσια και οι μεγάλες βιομηχανίες προτιμούσαν να βασίζονται στη γυναικεία εργασία. Αυτό συνέβαινε διότι η γυναικεία εργασία κόστιζε λιγότερο από ότι η ανδρική, αφού το γυναικείο εισόδημα στον οικογενειακό προϋπολογισμό θεωρούνταν συμπληρωματικό. Ακόμη, η πλειοψηφία των γυναικών δεν αποζητούσε μόνιμη εργασία, η εποχική και ακανόνιστη προσφορά της εργασίας τους αποτελούσαν «δομικά στοιχεία της γυναικείας εργασίας αλλά και στρατηγική επιβίωσης των εργατικών οικογενειών».³ Επιπλέον, πολλές γυναίκες επειδή δεν είχαν που να αφήσουν τα παιδιά τους τις ώρες που αυτές ήταν στο εργοστάσιο, τα έπαιρναν μαζί τους και για να μπορούν να τα επιβλέπουν αλλά και για να τις βοηθάνε. Αυτό όμως σήμαινε, δωρεάν ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό για τις βιομηχανίες.

Για τις φεμινίστριες ήταν σημαντικό το ότι οι γυναίκες είχαν βγει στην αγορά εργασίας όμως αυτό, στις υπάρχουσες συνθήκες, σήμαινε διπλή καταπίεση και εκμετάλλευση. Οι γυναίκες έπρεπε δηλαδή να προσφέρουν στο σπίτι και ως νοικοκυρές, αλλά και ως εργαζόμενες. Ο στόχος λοιπόν των οργανώσεων ήταν η καθιέρωση ίσων όρων στην εργασία γυναικών και ανδρών.

Η άνοδος του φασισμού και η αλλαγή του πολιτικού τοπίου στην Ευρώπη αλλά και στην Ελλάδα αργότερα, με την εγκαθίδρυση της δικτατορίας του Μεταξά, σε συνδυασμό με τα συνθήματα της σοσιαλιστικής ιδεολογίας για την μη εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο, οδήγησαν πολλά από τα εξέχοντα μέλη των φεμινιστικών οργανώσεων να τις εγκαταλείψουν και να στρατευθούν στο ΚΚΕ. Για παράδειγμα η Μαρία Δεσύπρη- Σβώλου το 1932 παραιτήθηκε από τη θέση της στο «Σύνδεσμο για τα δικαιώματα της γυναίκας», του οποίου ήταν γενική γραμματέας από το 1923, γιατί σύμφωνα με την ίδια, «οι διεκδικήσεις του φεμινισμού δεν είναι

² Έφη Αβδελά, Αγγέλικα Ψαρά, *Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1985, σελ. 70.

³ Κώστας Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, επιμ. Χ. Χατζηιωσήφ, τομ Β1, εκδ. Βιβλιόραμα, 2002, σελ. 303.

δυνατόν να πραγματοποιηθούν χωρίς μια ριζικότερη και γενικότερη κοινωνική μεταβολή».⁴

Το ΚΚΕ αντιμετώπιζε τις φεμινίστριες ως αργόσχολες μεγαλοαστές ενώ το ίδιο ενέτασσε το γυναικείο ζήτημα στα πλαίσια των γενικότερων διεκδικήσεων του εργατικού κινήματος. Η λύση του βρίσκεται, όπως και η ουσιαστική λύση όλων των κοινωνικών προβλημάτων, στην μετεπαναστική κοινωνία στην οποία θα έχει υλοποιηθεί η ριζική κοινωνική αλλαγή. Για τις σοσιαλίστριες και τις κομμουνίστριες η διεκδίκηση της ψήφου, που αποτέλεσε το μείζον αίτημα των φεμινιστριών, περνούσε μέσα από τη δράση και τις κατακτήσεις του «σωστού κόμματος αρχών»⁵. Τα βασικά αιτήματα που διατύπωνε το φεμινιστικό κίνημα ήταν η θέσπιση της ισοπολιτείας ανδρών και γυναικών, η οικονομική ανεξαρτησία των γυναικών μέσω της μισθωτής εργασίας, η άρση του αποκλεισμού τους από την παιδεία και, φυσικά, η απόκτηση συνείδησης τους για τα κοινωνικά προβλήματα.

Το γυναικείο ζήτημα αποτέλεσε και την περίοδο του Μεσοπολέμου, αλλά και κατά τη διάρκεια του πολέμου, ένα φλέγον ζήτημα για όλες τις πολιτικές δυνάμεις. Όταν οι διεκδικήσεις των φεμινιστριών οδηγήθηκαν σε αδιέξοδο, κυρίως εξαιτίας της αδυναμίας τους να πάρουν ξεκάθαρη θέση για την εμφάνιση του φασισμού, το ζήτημα τέθηκε σε νέες βάσεις. Μέχρι τότε οι φεμινίστριες χρησιμοποιούσαν ως βασικό επιχείρημα των διεκδικήσεων τους την ιδιαιτερότητα της κοινωνικής θέσης των γυναικών, χωρίς να θέτουν σε αμφισβήτηση τον «φυσικό» προορισμό των γυναικών και στήριζαν τα αιτήματά τους στα «ιδιαίτερα» γυναικεία χαρακτηριστικά. Ο φεμινισμός δεν κατόρθωσε ποτέ να υπερβεί το αίτημα της ισοπολιτείας, και να διεκδικήσει συνολικότερες αλλαγές που να αφορούν την καλύτερευση της κοινωνικής θέσης των γυναικών.

Όταν όμως στα τέλη της δεκαετίας του '30, η απειλή του πολέμου ήταν πλέον εμφανής και τα φασιστικά και ναζιστικά καθεστώτα είχαν δώσει το πολιτικό τους στίγμα, οι φεμινιστικές οργανώσεις χρειάστηκε να πάρουν θέση για το ζήτημα. Σε εκείνη τη φάση, που έμελλε να είναι και η τελευταία του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα, προέκυψαν δύο στρατόπεδα, το «προοδευτικό» και το «συντηρητικό» των φεμινιστριών. Στο πρώτο εντάχθηκαν εκείνες οι οποίες έπειτα προσχώρησαν και στο ΚΚΕ, θέτοντας το γυναικείο ζήτημα πάνω σε ευρύτερες κοινωνικές βάσεις, και

⁴ Τασούλα Βερβενιώτη, *Η Γυναίκα της Αντίστασης, η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1994, σελ. 54.

⁵ Έφη Αβδελά- Αγγέλικα Ψαρά, *Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1985, σελ. 58.

στο δεύτερο παρέμειναν εκείνες οι γυναίκες που υποστήριζαν ότι το μείζον θέμα των γυναικών εξακολουθούσε να είναι το δικαίωμα της ψήφου, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τους τις γενικότερες πολιτικές αλλαγές που συνέβαιναν.

Το ΚΚΕ και το ΕΑΜ αργότερα, διαφώνησαν ιδεολογικά με το φεμινιστικό κίνημα, χρεώνοντας τη μη αποτελεσματικότητά του στην ανεδαφικότητα των στόχων του, ενώ παράλληλα ασκούσαν κριτική και στις τακτικές που ακολούθησε. Επίσης θεωρούσαν ότι το φεμινιστικό κίνημα δεν μπορούσε να δώσει απαντήσεις στα προβλήματα που απασχολούσαν την κοινωνία επειδή ήταν αποκομμένο από αυτή. Πολύ συχνά κατηγούσαν τις φεμινίστριες ότι δεν είναι τίποτα άλλο από μεγαλοαστές που δεν έχουν καμία σχέση με τα προβλήματα των γυναικών των κατώτερων τάξεων. Θεώρησαν ότι οι γυναίκες δεν έπρεπε να αυτονομηθούν ως διεκδικητικά υποκείμενα από την πλειοψηφία των εργαζομένων, και γενικότερα των κατώτερων τάξεων και ότι οι στόχοι δεν μπορούσαν να είναι ίδιοι για μια γυναίκα των ανώτερων τάξεων με μια εργαζόμενη ή μια αγρότισσα. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα που συναντάμε στο *Ρήγα*,

« Πόσα δεν της είπανε!...Όσα σέρνει η σκούπα: «Η γυναίκα είναι προορισμένη μόνο για την κουζίνα. Η γυναίκα είναι ανίκανη για δουλειές έξω από τους ορίζοντες του σπιτιού. Η γυναίκα έχει πολλά μαλλιά και λίγο μυαλό». Κι ένα σωρό ηλιθιότητες. Κανένα πράμα στον κόσμο δεν παραγνωρίστηκε τόσο τραγικά όσο η γυναίκα. Η γυναίκα που σ' αυτή χρωστάμε τη ζωική μας ύπαρξη. [...] Απόπειρα δημιουργίας φεμινιστικού (γυναικείου) κινήματος στην Ελλάδα χρεωκόπησε απ' αφορμή της ανεδαφικότητας και της έλλειψης περιεχομένου. [...]»⁶

Ένας από τους λόγους για τους οποίους απέτυχε το φεμινιστικό κίνημα να πείσει τις γυναίκες για την αναγκαιότητα της αλλαγής της κοινωνικής τους θέσης, ήταν και η περιορισμένη γεωγραφική απήχηση που είχε. Η δράση των φεμινιστικών οργανώσεων περιορίστηκε μόνο στα μεγάλα αστικά κέντρα, χωρίς να μπορέσει έτσι να φτάσει και να αγγίξει την πλειοψηφία των γυναικών που ζούσαν στην ύπαιθρο. Ακόμη τα αίτηματα και οι στόχοι των φεμινιστριών, τις περισσότερες φορές, δεν αφορούσαν τις αγρότισσες αλλά τις γυναίκες της πόλης, είτε τις εργαζόμενες είτε τις νοικοκυρές.

⁶ *Ο Ρήγας*, αρ. φύλλου 45, 3 Αυγούστου 1944 (Ο Ρήγας ήταν όργανο της Πανθεσσαλικής επιτροπής του ΕΑΜ). Το άρθρο υπογράφει ο Μήτσος Δαυλός, φαρμακοποιός στο επάγγελμα αλλά στα χρόνια της Κατοχής ήταν τακτικός συνεργάτης του Ρήγα. Για περισσότερα βλ. Νίτσα Κολιού, *Άγνωστες Πτυχές Κατοχής και Αντίστασης 1941-44*, τομ. Α', Βόλος 1985, σελ. 220.

«Το κίνημα της Αντίστασης αποτελεί το μαζικότερο πολιτικό κίνημα της ελληνικής ιστορίας».⁷ Είναι σίγουρο ότι η μαζικότητα της Αντίστασης οφείλεται σε ένα μεγάλο βαθμό και στην ευρεία συμμετοχή των γυναικών. Ειδικά στην περιοχή της Θεσσαλίας, την οποία εξετάζουμε, οι γυναίκες της υπαίθρου έζησαν μια πρωτόγνωρη εμπειρία στη διάρκεια των τεσσάρων χρόνων της Αντίστασης. Μπορεί μέχρι τότε να είχαν ελάχιστη επαφή με οποιαδήποτε μορφή συλλογικότητας και δημόσιας έκφρασης, εξαιτίας των κυρίαρχων πολιτικών και κοινωνικών δομών που τις είχαν παραγκωνίσει, όμως απέδειξαν ότι, όχι μόνο μπορούσαν, αλλά έπρεπε να είναι ενεργά πολιτικά υποκείμενα. Πολύ γλαφυρά περιγράφει η Μαρία Σβώλου την κοινωνική θέση της γυναίκας,

«Η γυναίκα δεν γεννιότανε άνθρωπος, γεννιότανε χρέος. Η γυναίκα που δεν είναι άνθρωπος, γιατί η κοινωνία της αρνιέται αυτή τη θέση, δεν μπορεί να είναι ούτε μάνα, ούτε νοικοκυρά, ούτε σύντροφος. Οι μεγάλοι προορισμοί δεν εξυπηρετούνται από σκλάβους, ούτε από μικρόψυχα ανδράποδα [...]»⁸

Για πρώτη φορά, στα πλαίσια της Εαμικής αντίστασης, λαμβάνουν μέρος οι γυναίκες, ως μια μεγάλη κοινωνική ομάδα η οποία συμμετέχει ενεργά σε όλες τις πολιτικές και δημόσιες διαδικασίες. Η συμμετοχή αυτή έχει δύο στόχους, την εθνική απελευθέρωση και την κοινωνική αλλαγή. Η χειραφέτηση των γυναικών ήταν ακόμη ένας στόχος που έθεσε το ΕΑΜ, τον ενέτασσε όμως στην γενικότερη κοινωνική αλλαγή που ευαγγελιζόταν. Το αν εν τέλει πραγματοποιήθηκε είναι ένα ζήτημα το οποίο θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε στο παρακάτω κείμενο.

Η Κατοχή στην Ελλάδα, και η ανάπτυξη της Αντίστασης, δημιούργησε τις συνθήκες και τις προϋποθέσεις εκείνες που οδήγησαν σταδιακά στην έξοδο των γυναικών στη δημόσια σφαίρα. Ο τρόπος με τον οποίο συντελέστηκε αυτή η έξοδος, ήταν αρχικά με την επέκταση των παραδοσιακών δραστηριοτήτων των γυναικών στο δημόσιο χώρο. Συμμετείχαν δηλαδή στην προσπάθεια για την απελευθέρωση της χώρας, προσφέροντας τις υπηρεσίες τους κυρίως στον τομέα της πρόνοιας. Αργότερα όμως οι γυναίκες ανέλαβαν και άλλα καθήκοντα, όπως η οργάνωση διαδηλώσεων και η κινητοποίηση του πληθυσμού για τα προβλήματα που αντιμετώπιζε. Ακόμη, ασχολήθηκαν και με τομείς πρωτόγνωρους για τις ίδιες, όπως η έκδοση εφημερίδων

⁷ Τασούλα Βερβενιώτη, *Η Γυναίκα της Αντίστασης, η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1994, σελ. 11.

⁸ Μαρία Σβώλου, «Δύο μέτρα και δύο σταθμά», 1930 στο Έφη Αβδελά, Αγγελίκα Ψαρά, *Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1985, σελ. 260.

και η αρθρογραφία σε αυτές. Περισσότερο συμμετείχαν στους νέους τρόπους διαμαρτυρίας οι νέες γυναίκες, οι γυναίκες της ΕΠΟΝ.

Η γυναικεία εμπειρία του πολέμου, παρά το γεγονός ότι οι γυναίκες δεν πήραν μαζικά μέρος σε μάχες, είχε σχέση και επηρέασε την κοινωνία σε όλα τα επίπεδα, την οικονομία, την πολιτική, την κουλτούρα, όμως μέχρι πρόσφατα δεν αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης των ιστορικών.

Όσον αφορά την Ελλάδα, σημείο αναφοράς για την ιστορία της συμμετοχής των γυναικών στην Αντίσταση αποτελεί το βιβλίο της Τασούλας Βερβενιώτη, *Η Γυναίκα της Αντίστασης, η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, που μελετά τη συμμετοχή των γυναικών στις οργανώσεις του ΕΑΜ. Η μελέτη της βασίζεται στις εφημερίδες των εαμικών οργανώσεων, αλλά και σε προφορικές μαρτυρίες, πολλών γυναικών που συμμετείχαν στην Αντίσταση την περίοδο 1941-44.

Σύμφωνα με τη Βερβενιώτη, η εποχή της Αντίστασης ήταν οριακό σημείο για την κοινωνική θέση της γυναίκας, καθώς η μαζική συμμετοχή τους στη δημόσια ζωή ξεκίνησε τότε. Το πεδίο δράσης των γυναικών μετατοπίστηκε από την ιδιωτική σφαίρα στη δημόσια με δύο τρόπους. Ο πρώτος ήταν με την επέκταση των δραστηριοτήτων τους από την ιδιωτική στη δημόσια σφαίρα, και ο δεύτερος με την ανάληψη «έργων αταίριαστων με τη γυναικεία φύση»⁹, όπως οι διαδηλώσεις ή η συμμετοχή τους αργότερα σε μάχες. Επιπλέον, οι αλλαγές που έφερε ο πόλεμος και η Κατοχή στις κοινωνικές δομές, έδωσαν τη δυνατότητα στις γυναίκες να εισέλθουν σε χώρους που μέχρι τότε ανήκαν στους άνδρες. Με τη δραστηριοποίησή τους οι γυναίκες στα πλαίσια του ΕΑΜ, αυτονομήθηκαν από το στενό κύκλο της οικογένειας και απέκτησαν υπόσταση και ως πολιτικά υποκείμενα. Τέλος, αυτό που επισημαίνει η Βερβενιώτη είναι ότι, η επιλογή των γυναικών να συμμετάσχουν στην Αντίσταση βασίστηκε αφενός μεν στη δική τους επιθυμία, και αφετέρου δε στις δυνατότητες που τους δόθηκαν την συγκεκριμένη ιστορική περίοδο.¹⁰

Το βιβλίο αυτό αποτελεί ίσως την πιο συστηματική και σοβαρή ιστορική μελέτη που έχει γίνει στην Ελλάδα, καθώς εκτός από αυτοβιογραφίες που κατά καιρούς έχουν κυκλοφορήσει από αγωνιστές και αγωνίστριες της Αντίστασης, και που δεν συμπεριλαμβάνονται σε αυτό που καλούμε ιστοριογραφία, δεν έχουμε στα

⁹ Τασούλα Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης, η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1994, σελ. 13.

¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 14, 328.

χέρια μας μια αντίστοιχη έρευνα. Η κοινωνική ιστορία της δεκαετίας του 1940, η «ιστορία από τα κάτω», όπως αλλιώς έχει καθιερωθεί να ονομάζεται, τα τελευταία χρόνια απασχολεί τους ιστορικούς, με εξαιρετικά ενδιαφέροντα αποτελέσματα.

Η παρούσα εργασία βασίζεται στις παράνομες εφημερίδες της Αντίστασης, που εξέδιδαν οι οργανώσεις του ΕΑΜ στην περιοχή της Θεσσαλίας. Οι εφημερίδες της εποχής αποτελούν ένα ιδιαίτερα πολύτιμο υλικό, από το οποίο μπορεί να αντλήσει κανείς στοιχεία για περίοδο της Αντίστασης, για όλη τη χώρα. Ένα πολύ μεγάλο μέρος από αυτές τις εφημερίδες, όσες έχουν σωθεί, είναι συγκεντρωμένο στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (Α.Σ.Κ.Ι.), στην Αθήνα. Όλες οι εφημερίδες που αναφέρονται στην εργασία αυτή βρίσκονται στα εν λόγω αρχεία. Εδώ πρέπει να επισημάνουμε ότι οι περισσότερες εφημερίδες εκδίδονται από το φθινόπωρο του 1943 και έπειτα. Αυτό σχετίζεται με το γεγονός ότι τα δύο τελευταία χρόνια της Κατοχής, η Αντίσταση αναπτύχθηκε ραγδαία, συνέπεια του οποίου ήταν και η άνοδος της εκδοτικής δραστηριότητας. Τα πρώτα χρόνια της Κατοχής, η ανεύρεση χαρτιού και όλων των πρώτων υλών που χρειαζόνταν τα τυπογραφεία ήταν πολύ πιο δύσκολη.

Τέλος, στην εργασία αυτή χρησιμοποιείται μία προφορική μαρτυρία, αυτή της κας Μαρίας Αгриγιαννάκη-Καραγιώργη, η οποία ήταν πολιτική υπεύθυνη για τις γυναίκες της Θεσσαλίας από το ΕΑΜ. Η συνάντηση με την κα Μαρία Καραγιώργη έγινε το Νοέμβριο του 2004, στο σπίτι της στις Μηλιές του Πηλίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η Κατοχή

Στις 6 Απριλίου η Βέρμαχτ επιτέθηκε στην Ελλάδα. Η επίθεση είχε ως στόχο κυρίως να σώσει το γόητρο του Άξονα, μετά την ήττα των Ιταλών συμμάχων τους, το χειμώνα του 1940-41 στην Αλβανία. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι ο ελλαδικός χώρος δεν αποτελούσε σημαντικό έδαφος για τη Γερμανία, το αντίθετο μάλλον, αφού ήταν το πέρασμα προς την Αφρική. Στις 21 Απριλίου 1941, ο στρατηγός Τσολάκογλου συνθηκολόγησε με τους Γερμανούς και δύο μέρες αργότερα υπογράφηκε ένα δεύτερο έγγραφο συνθηκολόγησης με τους Ιταλούς.

Το πρώτο βήμα των δυνάμεων κατοχής ήταν να χωρίσουν την Ελλάδα σε ζώνες κατοχής. Έτσι τα Ιόνια νησιά, η Ήπειρος (μέχρι τον Αμβρακικό), η Πελοπόννησος, η Στερεά Ελλάδα (εκτός από την Αττική και το Σαρωνικό κόλπο), η Θεσσαλία, η Εύβοια, η Σκύρος, οι Κυκλάδες (εκτός από τη Μήλο), η Ικαρία και η Σάμος βρισκόταν υπό ιταλική διοίκηση. Η Αν. Μακεδονία και Δυτ. Θράκη (εκτός από τη συνοριακή λωρίδα με την Τουρκία) ανήκαν στη Βουλγαρία. Τέλος η Αττική, η Κ. Μακεδονία, ο Σαρωνικός κόλπος, η Λήμνος, η Σκιάθος, η Σκόπελος, η Μυτιλήνη και η Χίος διοικούνταν από τους Γερμανούς.

Αμέσως μετά την εισβολή των γερμανικών δυνάμεων οι κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις του τόπου εγκατέλειψαν τη χώρα. Οι Γερμανοί για να καλύψουν τις διοικητικές και στρατιωτικές τους ανάγκες, χρησιμοποίησαν το κρατικό σύστημα που ήδη υπήρχε, διορίζοντας, πρόσωπα τελείως εξαρτημένα από αυτούς.

Μετά το πρώτο σοκ που υπέστη ο πληθυσμός, έγινε επιτακτική η ανάγκη για επιβίωση. Η καταλήστευση των δημόσιων ταμείων καθώς και όλων των παραγωγικών πόρων της χώρας από τους Γερμανούς, είχε ως αποτέλεσμα την μεγάλη πείνα του χειμώνα 1941-42. Η χώρα, εν ολίγοις, περιήλθε σε μία χαοτική κατάσταση. Η προσαρμογή στις νέες συνθήκες ήταν αναγκαία και συνάμα πάρα πολύ δύσκολη. Ο λιμός χτύπησε κυρίως τα μεγάλα αστικά κέντρα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η ύπαιθρος έμεινε ανεπηρέαστη. Η διαφορά ήταν ότι στην ύπαιθρο ο πληθυσμός είχε τη δυνατότητα να παράγει κάποια είδη διατροφής, έστω και σε περιορισμένες ποσότητες που κάλυπταν τις ανάγκες της οικογένειας μόνο.

1.1 Η οργάνωση των κατοχικών δυνάμεων στη Θεσσαλία

Ας δούμε όμως τι έγινε στην περιοχή της Θεσσαλίας με την εισβολή των δυνάμεων του Άξονα. Η εύφορη πεδιάδα της Θεσσαλίας ανέκαθεν ήταν πολύ σημαντική για την Ελλάδα. Το 37,6% των εδαφών της αποτελείται από κάμπο και το 62,4% από ορεινούς όγκους. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την γεωγραφική της θέση, στα κεντρικά της χώρας, αποτελεί έναν από τους λόγους για τους οποίους έχει ιδιαίτερη σημασία για μία χώρα της οποίας η οικονομία είναι κατά βάση αγροτική. Σύμφωνα με την απογραφή του 1940 η κατανομή του πληθυσμού στις τέσσερις μεγάλες πόλεις της είχε ως εξής. Ο Βόλος είχε 54.919 κατοίκους, η Λάρισα 32.686, η Καρδίτσα 14.024 και τα Τρίκαλα 18.922.¹¹ Συνολικά η Θεσσαλία πρέπει να αριθμούσε 590.000 κατοίκους. Το μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού της, κατοικούσε στην ύπαιθρο και ασχολούνταν με τη γεωργία. Κυρίως ο Βόλος είχε ανεπτυγμένη βιομηχανία, και σε σύγκριση με τις άλλες πόλεις περισσότερο αστικό πληθυσμό. Η περιοχή της Θεσσαλίας είχε μεγάλη σημασία για τον κατακτητή, γιατί η εύφορη πεδιάδα της αποτελούσε σημαντική πηγή ανεφοδιασμού για τις δυνάμεις κατοχής.

Η Λάρισα ήταν η πρώτη θεσσαλική πόλη στην οποία μπήκαν οι Γερμανοί, ήταν Μεγάλο Σάββατο, 19 Απριλίου όταν εισέβαλαν. Οι περισσότεροι κάτοικοι είχαν εγκαταλείψει την πόλη λίγες μέρες πριν, εξαιτίας των βομβαρδισμών που είχαν προηγηθεί. Αντίστοιχη ήταν και η αντίδραση των κατοίκων του Βόλου, η κατάληψη του οποίου έγινε δύο μέρες αργότερα. Σειρά είχαν οι άλλες δύο θεσσαλικές πόλεις, Τρίκαλα και Καρδίτσα, τις αμέσως επόμενες μέρες. Η Θεσσαλία ανήκε διοικητικά στις ιταλικές δυνάμεις, όμως υπήρχαν και γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις στην περιοχή. Οι δυνάμεις αυτές, σύμφωνα με κάποιους υπολογισμούς, ανέρχονται γύρω στους 20.000 Ιταλούς και Γερμανούς στρατιώτες.¹²

Τον Ιούνιο του 1941 Ιταλοί μπαίνουν στη Λάρισα και εγκαθίσταται η Μεραρχία Φορλί, στο Βόλο το Γ' Σώμα Στρατού και στα Τρίκαλα η Μεραρχία Πινερόλο. Οι Ιταλοί ήταν υπεύθυνοι για τη συγκέντρωση των αγροτικών, κτηνοτροφικών και δασικών προϊόντων της περιοχής. Αντίθετα οι Γερμανοί

¹¹ Αλέκα Καραδήμου- Γερόλυμπου, «Πόλεις και ύπαιθρος, μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι. Μεσοπόλεμος 1922-1940*, επιμ. Χ. Χατζηιωσήφ, τομ. Β1, εκδ. Βιβλιόραμα, 2002, σελ. 59-105.

¹² Λάζαρος Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση, Η Ιταλική Κατοχή*, τομ. Α', εκδ. "έλλα", Αθήνα, 1966, σελ. 41.

κατέλαβαν κομβικά σημεία της περιοχής, όπως για παράδειγμα το αεροδρόμιο της Λάρισας, τους σιδηροδρομικούς σταθμούς, το λιμάνι του Βόλου, το Πλιασίδι¹³ καθώς και κάποια μικρά μεταλλεία εξόρυξης χρωμίου στα Φάρσαλα και στον Όλυμπο. Αυτά όσον αφορά τη στρατιωτική τους διάταξη στην περιοχή της Θεσσαλίας. Ας δούμε τώρα τις πρώτες τους ενέργειες σε σχέση με τον διοικητικό μηχανισμό. Ο σημερινός Νομός Μαγνησίας, ως διοικητική διαίρεση, δεν υπήρχε προπολεμικά, η Επαρχία του Βόλου υπαγόταν στο Νομό Λάρισας. Οι κατακτητές όρισαν τον Ν. Δουδομόπουλο, μέχρι τότε Νομάρχη Λάρισας, Πολιτικό Διοικητή Θεσσαλίας και Φθιωτιδοφωκίδος και έδρα της Γερμανικής Διοικήσεως και Ελληνικής Πολιτείας, το Βόλο.

Όπως είδαμε και παραπάνω, οι περισσότεροι κάτοικοι των πόλεων εγκατέλειψαν τα σπίτια τους λίγο πριν την είσοδο των κατακτητών σε αυτές. Η πλειοψηφία αυτών κατέφυγαν στα γύρω χωριά αναζητώντας εκεί ασφάλεια, επειδή ο Βόλος αλλά και η Λάρισα βομβαρδίστηκαν από το γερμανικό στρατό πριν την κατάληψή τους. Από τις πρώτες κινήσεις των Γερμανών διοικητών ήταν να καλέσουν τον κόσμο να επιστρέψει στις εστίες του, αφού πρώτα παραδώσει ότι οπλισμό είχε. Έπρεπε άλλωστε να επαναλειτουργήσει και η αγορά, με διαφορετικούς όρους αυτή τη φορά. Οι Γερμανοί ότι χρειάζονταν θα το πλήρωναν με «ομόλογα του Ράιχ», ή αλλιώς κατοχικά μάρκα, με αναλογία 1:50 δραχμές, η χρήση του οποίου είχε ως συνέπεια την ραγδαία άνοδο του πληθωρισμού. Τέλος, η Αγροτική Τράπεζα ορίστηκε υπεύθυνη για την τροφοδοσία της αγοράς και για επισιτιστικά ζητήματα.

Η καθημερινή ζωή επανήλθε σε «φυσιολογικούς» ρυθμούς λίγες μέρες μετά την παγίωση της νέας κατάστασης. Τα καταστήματα, οι κινηματογράφοι, οι δημόσιες υπηρεσίες, οι τράπεζες και άλλα, άρχισαν να λειτουργούν και πάλι. Τίποτα όμως δεν ήταν όπως πριν. Οι τοπικές εφημερίδες δεν σταμάτησαν να τυπώνονται, τώρα όμως υπόκεινται σε ένα νέο καθεστώς αυστηρότατης λογοκρισίας. Για λόγους οικονομίας αλλά και απασχόλησης κάποιων υπαλλήλων, κυκλοφορούσαν σε μία κοινή έκδοση.¹⁴

Οι Γερμανοί και Ιταλοί αμέσως μετά την φαινομενική αποδοχή της νέας κατάστασης από τον ντόπιο πληθυσμό, ζήτησαν από τη Χωροφυλακή ένα κατάλογο με τα ονόματα και τις διευθύνσεις όλων των αριστερών πολιτών. Κάποιοι

¹³ Το Πλιασίδι είναι η ψηλότερη κορυφή του Πηλίου. Χρησίμευε για μετεωρολογικές παρατηρήσεις αλλά και για έλεγχο των πλοίων που περνούσαν από τη θαλάσσια περιοχή γύρω από το Βόλο.

¹⁴ Σταμάτησαν δηλαδή να εκδίδονται καθημερινά όλες οι εφημερίδες που κυκλοφορούσαν πριν τον πόλεμο και κάποιοι, εργαζόμενοι σε αυτές, δημοσιογράφοι εξέδωσαν μια εφημερίδα, με στόχο την ενημέρωση των πολιτών.

χωροφύλακες παρέδωσαν αυτούς τους καταλόγους, υπήρξαν όμως και περιπτώσεις χωροφυλάκων που προμήθευσαν με πλαστές ταυτότητες όσους καταζητούμενους μπόρεσαν. Άλλες φορές συνέτασαν καταλόγους με ονόματα νεκρών ή ανθρώπων που πλέον δεν έμεναν στην περιοχή. Τέτοια περίπτωση είναι ένας αξιωματικός της Ασφάλειας Βόλου που ειδοποίησε την τοπική οργάνωση του ΚΚΕ για την ύπαρξη τέτοιου καταλόγου, ώστε να λάβει τα μέτρα της¹⁵.

Σε γενικές γραμμές αυτή είναι η εικόνα της κατοχικής Θεσσαλίας, τουλάχιστον τους πρώτους μήνες. Οι Γερμανοί υποστήριζαν ότι στην Ελλάδα δεν ήρθαν ως εχθροί των Ελλήνων, αλλά ως εχθροί των Άγγλων και των Συμμάχων γενικότερα. Αυτό φυσικά δε σήμαινε ότι δεν ήταν μια κατοχική δύναμη για τους Έλληνες. Η τρομοκρατία και η βία από μέρους των κατακτητών προς τον άμαχο, πολλές φορές πληθυσμό, θα λάβει τρομακτικές διαστάσεις, ιδιαίτερα μετά την αποχώρηση των Ιταλών και την εγκατάσταση των Γερμανών στην περιοχή της Θεσσαλίας.

1.2 Η οργάνωση της Αντίστασης

Η προπολεμική επιρροή της Αριστεράς, στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας, αλλά και της Ελλάδας, δεν ήταν πολύ σημαντική. Αυτό φαίνεται και από την οργανωτική κατάσταση της περιφέρειας, όπως καταγράφηκε το Νοέμβριο του 1928. Στην Αχτίδα του Βόλου δρούσαν 32 πυρήνες, με 175 μέλη, στην Αντίδα της Λάρισας 20 πυρήνες, με 80 μέλη, στην Αχτίδα των Τρικάλων 2 πυρήνες, με 17 άτομα και τέλος στην Αχτίδα της Καρδίτσας 1 πυρήνας, με 24 μέλη¹⁶. Οι Αχτίδες του ΚΚΕ διαλύθηκαν μετά τη δικτατορία του Μεταξά που κατέλυσε όλες τις πολιτικές δραστηριότητες, οδηγώντας στην παρανομία όλες τις προοδευτικές οργανώσεις και κόμματα. Το πιο σημαντικό όμως που πέτυχε ήταν να εγκαθιδρύσει ένα καθεστώς φόβου για το σύνολο των πολιτών.

¹⁵ Λάζαρος Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση. Η Ιταλική Κατοχή*, τομ. Α', εκδ. "έλλα", Αθήνα, 1966, σελ. 43.

¹⁶ Αλέξανδρος Δάγκας, « Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, Ελληνικό τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, επιμ. Χ.Χατζηιωσήφ, τομ. Β2, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σελ. 155-201.

Πιο συγκεκριμένα, στο Βόλο δρούσε η Περιφερειακή Επιτροπή Θεσσαλίας-Φθιώτιδος του ΚΚΕ, η οποία είχε αποκοπεί από την Κ.Ε. της Αθήνας για λόγους ασφαλείας. Όπως είναι πολύ λογικό και στις υπόλοιπες θεσσαλικές πόλεις οι οργανώσεις είτε υπολειπόμενες, είτε είχαν διαλυθεί. Αυτά τα όργανα προπολεμικά, αντιμετώπιζαν δυσκολίες στο να έρθουν σε επαφή και να συντονίσουν τη δράση τους. Μετά την κατάρρευση του Αλβανικού μετώπου όμως, το 1941, επέστρεψαν αρκετά από τα στελέχη των οργανώσεων αυτών και ξεκίνησαν μία προσπάθεια ανασυγκρότησης του κόμματος.

Υπήρχαν και άλλες οργανώσεις και κόμματα που με την έναρξη της Κατοχής δραστηριοποιήθηκαν. Για παράδειγμα στις αρχές Μαΐου του 1941 συγκροτήθηκε στη Λάρισα η λεγόμενη «Φιλική Εταιρεία», υπό τον Ευάγγελο Αβέρωφ και το Νίκο Ράπτη. Η πλειοψηφία των μελών της είναι στρατιωτικοί. Υπολογίζεται ότι περίπου 100 μέλη εντάχθηκαν στις γραμμές της. Η δράση της διήρκεσε παρά μόνο κάποιους μήνες, αφού τα περισσότερα μέλη της προσχώρησαν στο ΕΑΜ στη συνέχεια. Ακόμη στη Θεσσαλία δρούσε και το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας (ΑΚΕ), που προσχώρησε και αυτό στο ΕΑΜ.

Τα νέα δεδομένα της Κατοχής έκαναν επιτακτική την ανάγκη για αντίσταση. Σχεδόν αμέσως άρχισαν να εκδηλώνονται σποραδικά και όχι οργανωμένα κάποιες κινήσεις αντίστασης στους κατακτητές. Αυτό όμως δεν ήταν αποτελεσματικό και κάποιος έπρεπε να κάνει την αρχή για τη δημιουργία μιας ενιαίας και οργανωμένης αντίστασης. Έτσι το ΚΚΕ στην 7^η ολομέλειά του, και αφού δεν μπόρεσε να συσπειρώσει τις παραδοσιακές πολιτικές δυνάμεις γύρω από το αίτημα αυτό, αποφάσισε να δημιουργήσει το ΕΑΜ.

Το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ), ιδρύθηκε στις 27 Σεπτεμβρίου 1941 στην Αθήνα. Σε αυτό συμμετείχαν πολλά κόμματα όπως το Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΣΚΕ), το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας (ΑΚΕ), η Ελληνική Λαϊκή Δημοκρατία (ΕΛΔ), και το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ). Η προγραμματική διακήρυξη του ΕΑΜ είναι η παρακάτω:

« Σκοπός του Μετώπου είναι : α) Η απελευθέρωση του Έθνους μας από τον σημερινόν ξένον ζυγόν και η απόκτησις της πλήρους ανεξαρτησίας της χώρας μας. β) Ο σχηματισμός προσωρινής κυβερνήσεως του ΕΑΜ, αμέσως μετά την εκδίωξιν των ξένων κατακτητών. μοναδικός σκοπός της οποίας θα είναι η προκήρυξις εκλογών δια συντακτικήν εθνοσυνέλευσιν με βάσιν την αναλογικήν, ίνα ο λαός αποφανθή κυριαρχικώς επί του τρόπου της

διακυβερνήσεώς του. γ) Η κατοχύρωση του κυριαρχικού τούτου δικαιώματος του Ελληνικού Λαού, όπως αποφανθή περί του τρόπου της διακυβερνήσεώς του, από πάσαν αντιδραστικήν απόπειραν, ήτις θα τείνη να επιβάλη εις τον λαόν λύσεις αντιθέτους προς τας επιθυμίας του και η εκμηδένισις δι' όλων των μέσων του ΕΑΜ και των οργάνων του που το αποτελούν, πάσης τοιαύτης αποπείρας.»¹⁷

Τα νέα για την ίδρυση του ΕΑΜ στη Θεσσαλία έφτασαν τον Ιανουάριο του 1942 από το μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, Κώστα Γαμβέτα. Αποστολή του ήταν η δημιουργία εαμικών οργανώσεων στην περιοχή, καθώς επίσης και η διάδοση των στόχων του ΕΑΜ. Φυσικά υπήρχαν και πιο συγκεκριμένα ζητήματα για κάθε περιοχή, τα οποία οι εαμικές οργανώσεις έπρεπε να λάβουν υπόψη τους. Για παράδειγμα, στη Θεσσαλία ήταν απαραίτητη η «προστασία» της σοδειάς. Οι Γερμανοί επέτασσαν τα αγροτικά προϊόντα της περιοχής, με αποτέλεσμα να δημιουργείται τεράστιο πρόβλημα σιτοδείας στον ντόπιο πληθυσμό.

Το πιο σημαντικό στοιχείο είναι ότι για την συγκρότηση του ΕΑΜ και για την επίτευξη των στόχων του, ήταν απαραίτητος ο παραμερισμός όλων των πολιτικών, προσωπικών ή οποιονδήποτε άλλων διαφωνιών. Σε αυτό το χαρακτηριστικό του Μετώπου οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, ο μαζικός και δυναμικός του χαρακτήρας. Ο πόλεμος, ο λιμός και οι κακουχίες ριζοσπαστικοποίησαν τον πληθυσμό, και στο ΕΑΜ είχε τη δυνατότητα να συμμετάσχει κανείς ανεξάρτητα από πολιτικές πεποιθήσεις. Άλλωστε αυτός ήταν και ο στόχος του Μετώπου, η συσπείρωση δηλαδή όσο το δυνατόν περισσότερων ανθρώπων ή πολιτικών ομάδων γύρω από το αίτημα της εθνικής ανεξαρτησίας. Χαρακτηριστική τέτοια περίπτωση αποτελεί η «Λαϊκή Επιτροπή» που δημιουργήθηκε στο Βόλο, με πρόταση του Δικηγορικού Συλλόγου, τον Ιανουάριο του 1942. Η επιτροπή αυτή θα έλεγχε την αγορά και θα ζητούσε βοήθεια από την Αθήνα. Ακόμη, δημιουργήθηκε μια Επιτροπή Γυναικών που είχαν την επιμέλεια της διατροφής των παιδιών της πόλης στο Βόλο καθώς επίσης το Φεβρουάριο του 1942 στα Φάρσαλα φτιάχτηκε μια δεκαμελής Λαϊκή Επιτροπή με εκπροσώπους όλων των επαγγελματιών, επιχειρηματικών και εργατικών οργανώσεων της πόλης.¹⁸ Πολλά τέτοια παραδείγματα αυτοθυσίας και αυταπάρνησης μπορεί να βρεί κανείς σε όλη τη χώρα τη δύσκολη αυτή τετραετία. Το σημαντικό και

¹⁷ Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα, Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, τομ. Α', εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1995, σελ. 147-148.

¹⁸ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ, η εμπειρία της Κατοχής*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1995, σελ. 134.

ταυτόχρονα εντυπωσιακό, είναι ότι όλοι αυτοί οι «αφανείς» πολίτες δημιούργησαν ένα δίκτυο αλληλοβοήθειας και αλληλοϋποστήριξης, χωρίς τη βοήθεια κανενός επίσημου κρατικού φορέα.

Στη Θεσσαλία σχηματίστηκαν σε πόλεις, κωμοπόλεις και χωριά τοπικές επιτροπές του ΕΑΜ. Στις πόλεις οι οργανώσεις συγκροτούνταν ανά επαγγελματικό κλάδο. Στο Βόλο ήταν συγκεντρωμένοι οι περισσότεροι εργάτες της περιοχής, (υπολογίζονται γύρω στους 12.000, πολλοί εκ των οποίων ήταν πρόσφυγες)¹⁹. Στις άλλες πόλεις μαζί, Λάρισα, Τρίκαλα, Καρδίτσα, ζήτημα να έφταναν τους 3.000 εργάτες. Είναι φυσικό και επόμενο λοιπόν, το εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα να βασιστεί κυρίως στον αγροτικό ή ημι-αστικό πληθυσμό της περιοχής.

Η τετράχρονη ιστορία του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα δεν είναι ομοιογενής και ενιαία. Είχε αρκετές διακυμάνσεις και φυσικά αρκετές διαφοροποιήσεις από περιοχή σε περιοχή, συμβατικά όμως μπορεί κανείς να τη διακρίνει σε δύο περιόδους. Η πρώτη εκτείνεται από την κατάρρευση του Μετώπου και την εισβολή των δυνάμεων του Άξονα στη χώρα τον Απρίλιο του 1941, και μέχρι την Ιταλική συνθηκολόγηση τον Σεπτέμβριο του 1943, και η δεύτερη από το Σεπτέμβριο του 1943 και μέχρι την Απελευθέρωση. Συγκρίνοντας τις διαπιστώνει κανείς ότι τα ποιοτικά αλλά και τα ποσοτικά χαρακτηριστικά του κινήματος παρουσιάζουν διαφορές οι οποίες αξίζει να μελετηθούν. Η πρώτη περίοδος είναι η φάση της «εφηβείας» του κινήματος, χαρακτηρίζεται δηλαδή από ένα πολύ έντονο αίσθημα ενθουσιασμού το οποίο είχε τις ρίζες του στην νικηφόρα πορεία του ελληνικού στρατού έναντι της Ιταλίας, στα βουνά της Αλβανίας. Η τελική ήττα των Ελλήνων από τους Γερμανούς, δεν μείωσε στο ελάχιστο το αίσθημα υπεροχής που οι πρώτοι ένιωθαν απέναντι στους Ιταλούς. Ενώ λοιπόν αποδέχτηκαν τους Γερμανούς ως κατακτητές, δεν μπόρεσαν να συμβιβαστούν με την ιδέα της συνθηκολόγησης που υπέγραψε η κυβέρνηση Τσολάκογλου με τους Ιταλούς στις 23 Απριλίου 1941. Στη Θεσσαλία ειδικότερα το αίσθημα αυτό ήταν πιο έντονο, δεδομένου ότι με βάση τη διαίρεση της χώρας σε ζώνες κατοχής, βρισκόταν υπό Ιταλική διοίκηση.

Η δεύτερη περίοδος της Αντίστασης θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η περίοδος της «ωριμότητας» της, και σε πολιτικό αλλά και σε στρατιωτικό επίπεδο. Ο ΕΛΑΣ μετατρέπεται σε τακτικό στρατό και οι οργανώσεις πολλαπλασιάζουν τα μέλη τους, ακολουθώντας μια ανοδική πορεία που είχε ξεκινήσει από την ανατίναξη του

¹⁹ Λάζαρος Αρσενίου, Η Θεσσαλία στην Αντίσταση. Η Ιταλική Κατοχή, τομ. Α', εκδ. "έλλα", Αθήνα, 1966, σελ. 84.

Γοργοποτάμου στις 25 Νοεμβρίου 1942, και έπειτα. Η ανοδική αυτή πορεία διακόπηκε το χειμώνα 1943-44, εξαιτίας της εγκατάστασης των Γερμανών στην περιοχή της Θεσσαλίας, μετά την αποχώρηση των Ιταλών και το όργιο τρομοκρατίας που εκδηλώθηκε εκείνη την περίοδο. Οι Γερμανοί, με τη βοήθεια ορισμένων Ελλήνων, κατάφεραν να εντοπίσουν τους δρόμους που χρησιμοποιούσαν οι αντάρτες και να τους απομονώσουν σταδιακά στα δυτικά της Θεσσαλίας, στην οροσειρά της Πίνδου. Εκτός αυτού όμως, οι Γερμανοί κατόρθωσαν να διαλύσουν τις οργανώσεις που δρούσαν εντός των πόλεων και των μεγάλων χωριών.

Στις 8 του Σεπτεμβρίου του 1943 η Ιταλία συνθηκολόγησε, στις 10 οι Γερμανοί μπήκαν στο Βόλο, στις 11 η Μεραρχία SS Αδόλφος Χίτλερ εισέβαλε στη Λάρισα και στην Καρδίτσα και εκείνες τις μέρες κατέλαβαν και τα Τρίκαλα, ενώ βρισκόταν σε εξέλιξη μάχες στη Βόρεια Θεσσαλία. Η κατάληξη της επέμβασης των γερμανικών δυνάμεων δεν ήταν άλλη από την υποχώρηση των ανταρτών αφενός μεν για τη σωτηρία τους, αφετέρου δε για την ανασυγκρότησή τους ώστε να επιτευχθεί μία εκ νέου επίθεση. Και ενώ οι δυνάμεις των ανταρτών συγκεντρώθηκαν στη Βόρεια Πίνδο, οι Γερμανοί οργάνωναν την εγκατάστασή τους στην περιοχή.

Γερμανικές αρχές εγκαταστάθηκαν στις πρωτεύουσες των τεσσάρων θεσσαλικών νομών, αλλά και σε μικρότερα κέντρα, για να μπορούν να ελέγχουν την κατάσταση στα πεδινά. Το λιμάνι του Βόλου επαναλειτούργησε και αποκαταστάθηκαν οι συγκοινωνίες στα πεδινά με την απαιτούμενη φρούρησή τους από τους κατακτητές. Τέλος, κατάφεραν με τη βοήθεια των Ελλήνων συνεργατών τους να εντοπίσουν τις θέσεις του ΕΛΑΣ, τα μέρη που φυλασσόταν ο οπλισμός του και τις διαδρομές που χρησιμοποιούσε στις περιοχές Καλαμπάκας και Ιωαννίνων. Με βάση όλα αυτά τα στοιχεία, ήταν σε θέση να οργανώσουν τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις τους που έθεσαν σε εφαρμογή λίγους μήνες αργότερα.

Οι Γερμανοί, με στρατό περίπου τριάντα χιλιάδων ανδρών, κατάφεραν μετά από αιματηρές μάχες να καταλάβουν τη θεσσαλική Πίνδο και τα βουνά των Αγράφων, εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα και την ασφάλεια της σιδηροδρομικής και οδικής αρτηρίας Αθήνας- Θεσσαλονίκης, στα σημεία που διέρχεται από τη Θεσσαλία. Ακολούθησαν μία πολιτική κατοχής διαφορετική από αυτή των Ιταλών. Δεν περιορίστηκαν απλώς σε μία στατική κατοχή του γεωγραφικού χώρου, αλλά στόχος τους ήταν να ελέγξουν πλήρως όλες τις δραστηριότητες του γηγενούς πληθυσμού, με εξορμήσεις στις περιοχές όπου δρούσαν οι αντάρτες.

Το όργιο της τρομοκρατίας που ξέσπασε εκείνο το χειμώνα δεν ήταν

αποτέλεσμα κάποιων παρανοϊκών και απάνθρωπων Γερμανών αξιωματούχων, αλλά μέρος ενός σχεδίου που σαν σκοπό είχε την απομόνωση του κάμπου από τα ορεινά, για την αποδυνάμωση των ένοπλων σωμάτων του ΕΛΑΣ που ήταν εγκατεστημένα εκεί. Είναι προφανές ότι χωρίς πρόσβαση στις πεδινές περιοχές, ο ΕΛΑΣ δε θα μπορούσε να προμηθευτεί τρόφιμα και πολεμοφόδια, αλλά κυρίως θα είχε πρόβλημα αναπλήρωσης του ανθρώπινου δυναμικού του εξαιτίας των μαχών. Ακόμη, δεν θα είχε τη δυνατότητα να ενημερώνεται για τις εξελίξεις στην περιοχή, αφού ήταν αδύνατο για τους πληροφοριοδότες να έρθουν σε επαφή με τις μονάδες του ΕΛΑΣ. Παρόλες τις δυσκολίες όμως, και ενώ πολλοί αντάρτες επέμεναν να επιστρέψουν στις εστίες τους μέχρι να ηρεμήσει η κατάσταση, ο Καραγιώργης ως πολιτικός υπεύθυνος του ΕΑΜ, έδωσε σαφείς οδηγίες να μη φύγει κανείς. Το κυριότερο πρόβλημα που καταδοκούσε ήταν η εμφάνιση λιμού που φυσικά θα είχε καταστροφικές συνέπειες για την μετέπειτα πορεία της Αντίστασης. Οι οργανώσεις του ΕΑΜ και της ΕΑ που βρισκόταν σε κοντινά χωριά και είχαν τη δυνατότητα πρόσβασης, δραστηριοποιήθηκαν άμεσα, και ενώ η κατάσταση ήταν εξαιρετικά δύσκολη και για τους αντάρτες και για τους χωρικούς, δεν υπήρξε κανένα θύμα από πείνα.

Παράλληλα με τις γερμανικές δυνάμεις στη Θεσσαλία έδρασαν και τρεις παρακρατικές οργανώσεις, φίλα προσκείμενες προς τους κατακτητές. Πιο συγκεκριμένα ήταν η «Εθνική Αντικομμουνιστική Οργάνωση» (Ε.Α.Ο.), η «Ένωσις Ελλήνων Εθνικιστών» (Ε.Ε.Ε.), και ο «Εθνικός Αγροτικός Σύνδεσμος Αντικομμουνιστικής Δράσεως» (Ε.Α.Σ.Α.Δ.). Έργο αυτών των οργανώσεων ήταν κυρίως η παροχή πληροφοριών προς τους κατακτητές για μέλη της αντίστασης ή για τοποθεσίες που είχαν την έδρα τους αντιστασιακές οργανώσεις. Φυσικά, οι πληροφορίες αυτές αποσπώνταν με τη βία από οικεία πρόσωπα των αντιστασιακών. Σύμφωνα με το Λάζαρο Αρσενίου, συνολικά οι οργανώσεις αυτές αριθμούσαν τριακόσια με τετρακόσια άτομα σε όλη τη Θεσσαλία.²⁰

²⁰ Λάζαρος Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση, Η Γερμανική Κατοχή*, τομ. Β', εκδ. "έλλα", Αθήνα, 1966, σελ. 46.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΟ ΕΑΜ

Η παρουσία των γυναικών στο απελευθερωτικό κίνημα στη Θεσσαλία είναι έντονη από την αρχή ακόμη. Στις ιδρυτικές διασκέψεις των εαμικών οργανώσεων σε κάθε περιοχή συμμετείχε τουλάχιστον μία γυναίκα. Για παράδειγμα, στην ιδρυτική διάσκεψη του ΕΑΜ στο Βόλο, συμμετείχε η Μαρία Ζωιτοπούλου μαζί με τους Γιώργο Δοξόπουλο, Χαρίλαο Σισμάνη και Χρίστο Κολοβό. Αργότερα μετά τη ραγδαία ανάπτυξη του αντάρτικου και την αύξηση των αναγκών του κινήματος οι γυναίκες πραγματικά πρωτοστάτησαν σε πολλά ζητήματα. Η συμμετοχή της γυναίκας στο ΕΑΜ, είχε δύο στόχους. Πρώτον την εθνική απελευθέρωση και δεύτερον τη χειραφέτησή της. « Οι γυναίκες της επαρχίας μας πλαισιωμένες στις εθνικοαπελευθερωτικές οργανώσεις καταχτάνε τη ζωή τους και τα δικαιώματά τους με την έντονη πάλη τους».²¹ Στόχος των γυναικών λοιπόν, δεν ήταν άλλος από το να κατακτήσουν την ίδια τους τη ζωή μέσα από τον αγώνα για την εθνική απελευθέρωση.

Ειδικά στην ύπαιθρο, η κατάσταση για τη γυναίκα ήταν πίο δύσκολη από οποιονδήποτε άλλο. Δεν ήταν μόνο οι στερήσεις που έκαναν δύσκολη τη ζωή τους, η φτώχεια, η πείνα. Ήταν οι αντιλήψεις της κλειστής κοινωνίας που τις κρατούσαν δέσμιες μέσα στο σπίτι. Είναι πολύ χαρακτηριστική αυτή η εικόνα, «[...] ο άντρας πήγαινε καβάλα, η γυναίκα πίσω ακολουθούσε με τη ζαλίγγα τα ξύλα ότι ήτανε στην πλάτη, το μωρό μπροστά σε ένα είδος μάρσιππου και να πλέκει την κάλτσα στο δρόμο, γιατί το βράδυ έπρεπε να πάει στο σπίτι να ζυμώσει, να ανάψει φούρνο, να ψήσει το ψωμί το πρωί, να κάνει αυτές...να μαγειρέψει, να κάνει τις δουλειές και την ημέρα να πάει να μαγειρέψει. Αυτό προσπάθησαν να αλλάξουν οι γυναίκες μέσα από τη δράση τους στο ΕΑΜ. Να είσαι γυναίκα αλλά να μην είσαι δεύτερης κατηγορίας πολίτης, αυτό προσπάθησε η αντίσταση να εμφυσήσει στις γυναίκες.²²»

Αυτό φυσικά ήταν κάτι πάρα πολύ δύσκολο για δύο λόγους. Αφενός μεν θα έπρεπε να αποδεχθούν την νέα κατάσταση οι άνδρες, αφετέρου δε, θα έπρεπε να την αποδεχθούν και οι ίδιες οι γυναίκες. Το κίνημα της Αντίστασης δεν απευθυνόταν

²¹ *Ο Ρήγας*, αρ. φύλλου 28, 7 Ιουλίου 1944.

²² Συνέντευξη με τη Μαρία Καραγιώργη, 12 Νοεμβρίου 2004, Μηλιές Πηλίου.

μόνο σε νέες κοπέλες, για τις οποίες ήταν πιο εύκολο να εμπνευστούν από τα νέα συνθήματα, αλλά σε γυναίκες όλων των ηλικιών. Δεν ήταν καθόλου εύκολο για έναν άνθρωπο που έχει μεγαλώσει και γαλουχηθεί με κάποια στερεότυπα, όχι μόνο να τα αναθεωρήσει αλλά και να υιοθετήσει νέα. Κι όμως πολλά άλλαξαν κατά τη διάρκεια του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα.

2.1. Η συμμετοχή των γυναικών στον Εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα.

Αντίστοιχα με την παραπάνω διαίρεση της τετράχρονης δράσης του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε και τον τρόπο με τον οποίο συμμετείχαν οι γυναίκες σε αυτό στην Θεσσαλία. Η συμμετοχή της ήταν πολύμορφη και πολύπλευρη και διαφοροποιείται σημαντικά στις δύο περιόδους της Αντίστασης.

Μετά την κατάρρευση του μετώπου και την είσοδο των δυνάμεων του Άξονα στη χώρα, τα αντανεκλαστικά του πληθυσμού αποδείχτηκαν εξαιρετικά οξυμένα, καθώς πολύ γρήγορα μπήκε στη διαδικασία να οργανώσει την αντίστασή του απέναντι στον κατακτητή. Η πρώτη οργάνωση που ιδρύθηκε ήταν η Εθνική Αλληλεγγύη (Ε.Α.) στις 21 Μαΐου 1941²³, στόχος της οποίας ήταν η οργάνωση παροχής ανθρωπιστικής βοήθειας στους πολιτικούς κρατούμενους, στους καταδικασμένους και στους συγγενείς αυτών. Στη διάρκεια των τεσσάρων χρόνων της Κατοχής, η Εθνική Αλληλεγγύη, υπήρξε το κατ' εξοχήν πεδίο δράσης των γυναικών.

Μέσα από την Εθνική Αλληλεγγύη, αρχικά και έπειτα μέσα από το σύνολο των οργανώσεων, η γυναίκα έκανε την εμφάνισή της στο δημόσιο χώρο ως υπολογίσιμο και ιδιαίτερα σημαντικό πολιτικό και κοινωνικό υποκείμενο. Ποιές αλλαγές συντελέστηκαν όμως τα χρόνια αυτά και προέκυψε αυτή η αλλαγή; Ήδη με την έναρξη του Ελληνοϊταλικού πολέμου οι γυναίκες δήλωσαν παρούσες στη μάχη που έδινε η πατρίδα, προσφέροντας αυτό που γνώριζαν να κάνουν καλά, να μαγειρεύουν, να πλέκουν και γενικά να προσφέρουν φροντίδα. Αυτό συνέχισαν να κάνουν και όταν άρχισαν να συμμετέχουν ενεργά στην Αντίσταση, μόνο που οι παραδοσιακές δραστηριότητές τους ανανοηματοδοτήθηκαν. Για μια γυναίκα το να συμμετέχει στην αντίσταση δεν σήμαινε απαραίτητα πολιτικές ευθύνες και

²³ Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα, Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-44*, τομ. Α', εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1995, σελ. 145.

προπαγάνδισή των πολιτικών επιδιώξεων του ΕΑΜ, αλλά έγνοια και φροντίδα για το συνάνθρωπο, ιδωμένες μέσα από το κυρίαρχο πρίσμα της μητρότητας.

Η οικονομική αφαιμάξη της χώρας από τους Γερμανούς και οι συνέπειές της, με κυρίαρχη το λιμό, έθεσε επιτακτικά το ζήτημα της επιβίωσης του λαού. Από τις πρώτες ενέργειες των γυναικών και όχι μόνο, ήταν η οργάνωση συσσιτίων και εράνων υπέρ των πληγέντων και κυρίως των παιδιών. Αυτή η δραστηριότητα έλαβε χώρα κυρίως στις πόλεις, στις οποίες το πρόβλημα της πείνας ήταν πολύ πιο έντονο από ότι στην ύπαιθρο. Αναφέρει χαρακτηριστικά η Μαρία Αγριαγιαννάκη, μετέπειτα Καραγιώργη, μέλος της Γραμματείας της Πανθεσσαλικής Επιτροπής του ΕΑΜ:

« [...] να κινητοποιήσουν και τις άλλες γυναίκες που δεν ήταν στο ΕΑΜ, αλλά πεινούσαν αλλά δεν ξέραν πώς μία- μία θα πεί πεινάω. Λοιπόν η πρώτη δουλειά που κάναν οι γυναίκες που ήταν κάπου οργανωμένες, ή ΕΑΜ ή Αλληλεγγύη ή ΚΚΕ ή κάπου οργανωμένες, ήταν να μαζέψουν όλες τις γυναίκες μιας γειτονιάς, όλες ανεξαιρέτα, και να πάνε στις αρχές να απαιτήσουν «πεινάμε», θέλουμε ψωμί, θέλουμε τρόφιμα...η πρώτη δουλειά που κάνανε...έτσι ζήσαμε, έτσι επιζήσαμε αλλιώς οι άνθρωποι πέθαιναν στο δρόμο, πρήζονταν, βγάζαν γένια τα παιδιά, μικρά κορίτσια, μικρά αγόρια βγάζαν γένια από την πείνα και πεθαίνανε ύστερα»²⁴

Η ριζοσπαστικοποίηση του πληθυσμού που συντελέστηκε κατά τη διάρκεια της Κατοχής, είναι αποτέλεσμα σε μεγάλο βαθμό του λιμού που εμφανίστηκε το χειμώνα 1941-42 και της ανάγκης για επιβίωση που προέκυψε. Κάνοντας έναν απολογισμό η εφημερίδα *Θύελλα*, το όργανο των γυναικών στη Θεσσαλία, τον Αύγουστο του 1944, για την προσφορά τους στην υπόθεση της επιβίωσης, αναφέρει:

«Στοργικές μάνες και αδερφές των θυμάτων και των ανταρτοοικογενειών. Στις φυλακές και στα στρατόπεδα στάθηκαν πάντα στο πλευρό των αγωνιστών, βοηθώντας τους με κάθε τρόπο, με κάθε μέσο.

Παρηγορήτρες και πονετικοί βοηθοί των κατεστραμμένων, αγωνίστηκαν να στεγάσουν τους ξεσπιτωμένους, πάλεψαν σκληρά να κρατήσουν στη ζωή όλα τα θύματα της βάρβαρης κατοχής [...]

Κι όλα αυτά οι γυναίκες της Ε.Α., τα κάνουν όχι σα φιλόανθρωπες βαρυστιμένες κυρίες, μα σαν Ελληνίδες, σαν αγωνίστριες που ξέρουν πως

²⁴ Συνέντευξη με τη Μαρία Καραγιώργη, 12 Νοεμβρίου 2004, Μηλιές Πηλίου.

η αλληλέγγυη είναι το βασικότερο καθήκον προς τους συνανθρώπους μας»²⁵

Η εικόνα μιας γυναίκας η οποία ασχολείται με τη φιλανθρωπία δεν ήταν ασυνήθιστη, στη συγκεκριμένη περίπτωση όμως αφενός μεν η συμμετοχή τους ήταν καθολική, αφετέρου δε, η πράξη τους αυτή ήταν τελείως διαφορετικά προσδιορισμένη. Η άνοδος του πληθωρισμού και η έλλειψη τροφής οδήγησε τις γυναίκες, με την ιδιότητά τους ως νοικοκυρές, στον οργανωμένο αγώνα. Οι οργανώσεις ανέθεταν στις γυναίκες τις λεγόμενες «γυναικείες δουλειές»²⁶, οι οποίες έγιναν περισσότερο απαραίτητες από το 1943 και έπειτα, όταν το αντάρτικο αναπτύχθηκε και οι ανάγκες του πολλαπλασιάστηκαν. Οι δουλειές αυτές ήταν το πλύσιμο, το μαγείρεμα, η περίθαλψη των τραυματιών και γενικότερα η φροντίδα των ανδρών. Συνεχώς εμφανίζονται στις εφημερίδες εκκλήσεις, άρθρα και ανταποκρίσεις που επαινούν την προσφορά των γυναικών και ταυτόχρονα λειτουργούν παραινετικά για τις υπόλοιπες οργανώσεις. Οι πρώτες εκκλήσεις για ενίσχυση των ανταρτών, εμφανίζονται το φθινόπωρο του 1942 και γίνονται συχνότερες ένα χρόνο αργότερα και μέχρι την Απελευθέρωση²⁷. Διαβάζουμε λοιπόν στον *Νέο Αγωνιστή*, εφημερίδα της ΕΠΙΟΝ στη Μαγνησία:

« Η Επονίτισσα του Νομού Μαγνησίας ένα ολόκληρο χρόνο αγωνίζεται στην πόλη και στην ύπαιθρο. Τα στοργικά της χέρια ζύμωσαν το ψωμί για τον αντάρτη, πλένουν και μπαλώνουν τα ρούχα του, φροντίζουν για την επιμελητεία του. [...] Η παρηγοριά των αρρώστων και των πονεμένων, η μικρή μάνα των παιδιών, η αδελφή των τραυματισμένων. Τι δεν έκανε έναν ολόκληρο χρόνο! Αψήφησε τον κίνδυνο και τον θάνατο και δούλεψε σκληρά. [...]»²⁸

Στο ίδιο μοτίβο κινούνται τα περισσότερα άρθρα και ο στόχος που εξυπηρετούν είναι εμφανής, δηλαδή να εμπνεύσουν τις γυναίκες που ήδη δουλεύουν γι' αυτή την υπόθεση και να εμπνεύσουν και αυτές που μέχρι τότε δεν είχαν δραστηριοποιηθεί. Βέβαια, τα όρια που διέκριναν τη συμπεριφορά και τη δράση αυτών που ήταν οργανωμένοι και αυτών που δεν ήταν, ιδιαίτερα για τις γυναίκες, ήταν ασαφή και

²⁵ *Θύελλα*, αρ. φύλλου 2, 31 Αυγούστου 1944. (Η *Θύελλα* ήταν γυναικείο όργανο του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα Θεσσαλίας).

²⁶ Τασούλα Βερβενιώτη, *Η Γυναίκα της Αντίστασης, η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα, 1994, σελ. 114.

²⁷ Στο ίδιο, σελ. 241.

²⁸ *Νέος Αγωνιστής*, αρ. φύλλου 3, χρόνος 1^{ος}, 23 Φεβρουαρίου 1944. (Ο *Νέος Αγωνιστής* ήταν όργανο του Συμβουλίου Νομού Μαγνησίας της ΕΠΙΟΝ).

κάπως θολά. Αυτό συνέβαινε γιατί το να προσφέρει μια γυναίκα φαγητό σε έναν αντάρτη ή να πλύνει τα ρούχα του δεν προϋπέθετε οργανωτική σχέση με το ΕΑΜ ή την Εθνική Αλληλεγγύη. Με λίγα λόγια, μπορεί το περιεχόμενο των πράξεών τους να ήταν πολιτικό, όμως το ζήτημα των κινήτρων είναι εξαιρετικά ασαφές. Για άλλες γυναίκες το κίνητρο ήταν εθνικό, για άλλες οικογενειακό και άλλες λειτούργησαν μιμητικά παρασυρόμενες από ένα γενικότερο αίσθημα ενθουσιασμού. Ο υπέρτατος στόχος για όλους τους Έλληνες εκείνη την περίοδο ήταν η εθνική απελευθέρωση, χωρίς αυτό να σημαίνει βέβαια ότι δεν υπήρχαν διαφορετικές πολιτικές προσεγγίσεις που αφορούσαν στην επίτευξή του. Αυτό όμως περνούσε σε ένα άλλο επίπεδο με το οποίο δεν ασχολούνταν η πλειοψηφία των γυναικών. Ένα από τα βασικά κινήτρά τους ήταν η ιδιότητά τους ως μάνες, αδελφές, σύζυγοι και κόρες, ιδιότητες οι οποίες είχαν πολύ συγκεκριμένα χαρακτηριστικά στα πλαίσια της παραδοσιακής ελληνικής οικογένειας. Οι οργανώσεις της Αντίστασης, λαμβάνοντας υπόψη τα έμφυλα χαρακτηριστικά των γυναικών, τους ανέθεσαν τον τομέα της κοινωνικής πρόνοιας ως τομέα δράσης. Διαβάζουμε λοιπόν:

« Όσο κι αν η γυναίκα απόχτησε μαχητικότητα, όσο κι αν αρματώθηκε δεν έχασε το βασικό της γνώρισμα: τη στοργή- κι ούτε θα ‘τανε σωστό. Ακριβώς αυτό το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της, της στοργής, την έφερε πολύ κοντά στο έργο της Κοινωνικής Πρόνοιας, που οργάνωσε και καθοδηγεί η Εθνική Αλληλεγγύη στη Θεσσαλία. Τον τομέα της Κοινωνικής Πρόνοιας της Ε.Α. τον σηκώνει στις πλάτες της στο μεγαλύτερο ποσοστό η γυναίκα.

[...] Αναμφισβήτητα η γυναίκα έχει να παρουσιάσει μια αξιόλογη μαχητική δράση. Όμως η δράση αυτή δεν επισκιάζει τη δράση της στη κοινωνική πρόνοια, που θ’ αποτελεί μια αναντίρρητη περγαμηνή εθνικής δράσης»²⁹

Οι γυναίκες αποτελούσαν ιδιαίτερη ομάδα μέσα στο ΕΑΜ, η συμμετοχή τους ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την ύπαρξη του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος αφού αποτελούσαν το μισό και πλέον πληθυσμό της χώρας. Για τις γυναίκες οι εαμικές οργανώσεις και η ένταξή τους σε αυτές, τις περισσότερες φορές, δεν ήταν αποτέλεσμα μιας ιδεολογικής στράτευσης, αλλά αποτέλεσμα επιλογών που έγιναν μέσα στα πλαίσια ενός πολέμου, και μιας ολοένα και πιο σκληρής κατοχής. Η

²⁹ *Ο Ρήγας*, αρ. φύλλου 45, 3 Αυγούστου 1944.

ανατροπή του προϋπάρχοντος συστήματος αξιών που έφερε ο πόλεμος, σε συνδυασμό με τα προβλήματα επιβίωσης που αντιμετώπισε όλος ο πληθυσμός, ανεξάρτητα από κοινωνική θέση, έκανε, όχι απλώς ανεκτή την παρουσία των γυναικών στο δημόσιο χώρο, αλλά και απαραίτητη. Ωστόσο ο έμφυλος καταμερισμός της εργασίας στο ΕΑΜ, διαπερνά όλη την ιεραρχία του. Το ΕΑΜ καλεί τις γυναίκες να αγωνιστούν ενάντια στον κατακτητή όχι με όπλα, αλλά με την ενεργή υποστήριξη και συμπαράστασή τους στον ελληνικό λαό που υποφέρει από την βάρβαρη ξενική κατοχή, και κυρίως με την ενίσχυση των ανταρτών. Μέχρι και την απελευθέρωση οι εκκλήσεις για βοήθεια προς τους αντάρτες δεν σταματούν, ακόμη και όταν πια είναι εμφανές ότι οι μέρες των Γερμανών στα ελληνικά εδάφη είναι μετρημένες. Διαβάζουμε στο *Ρήγα*:

« Πρέπει να πάρουμε μεις τη φροντίδα στα χέρια μας για να βοηθήσουμε τους αντάρτες μας, τον ηρωικό μας ΕΛΑΣ, στο να μπορέσει να περάσει αυτόν τον χειμώνα, που είναι ο τελευταίος της σκλαβιάς μας μα που είναι απάνω στις απάτητες κι άγριες κορφές της Πίνδου, θα πλανιέται για μήνες ακόμη. Πρέπει να τον απαλλάξουμε απ' την πάλη του κρύου και της πείνας και να τον βοηθήσουμε μ' αυτόν τον τρόπο στο να διεξάγει νικηφόρα τη μεγάλη του πάλη ενάντια στους κατακτητές. Πρέπει οπωσδήποτε να βοηθήσουμε τους λεβέντες μας που πολεμούν μέσα στα χιόνια. Πρέπει να τους ζεστάνουμε το κορμί και την καρδιά με τα μάλλινα που θα τους στείλουμε και με τη χαρά που θα νοιώσουν όταν δούν ότι στις δύσκολες αυτές μέρες στεκόμαστε στο πλευρό τους. Πρέπει να κρατήσουμε το στρατό μας στα πόδια του. Η ζωή του στρατού μας είναι στα χέρια μας. Του στρατού μας που δεν τον αποτελούν παρά μόνο Ελληνόπουλα, τα παιδιά τα δικά μας. Έτσι σαν επιτακτικό καθήκον μπαίνει να φτιάχνει απαραίτητα η κάθε ομάδα ένα δέμα του αντάρτη κάθε μήνα που μπορεί να περιέχει τρόφιμα, γάντια, εσώρουχα, προσόψια και προπαντός μάλλινα είδη. [...]»³⁰

Οι ομάδες και τα συνεργεία που συγκροτούνταν για να ετοιμάσουν το δέμα του αντάρτη, συνήθως εργαζόνταν νύχτα, και λειτουργούσαν όπως τα πατροπαράδοτα νυχτέρια. Το να λειτουργήσει σωστά όμως ένα συνεργείο δεν ήταν απλή υπόθεση, δεν ήταν αρκετό δηλαδή να υπάρχει διάθεση για προσφορά από τις γυναίκες, αλλά χρειαζόταν και πρώτες ύλες. Αυτό που κυρίως είχαν ανάγκη οι αντάρτες ήταν

³⁰Ο *Ρήγας*, αρ. φύλλου 17, 15 Απριλίου 1944.

μάλλινα ρούχα, το μαλλί όμως ήταν είδος πολυτελείας. Οι γυναίκες λοιπόν, είτε ξήλωναν παλιά ρούχα και χρησιμοποιούσαν το μαλλί για να φτιάξουν νέα, είτε έκαναν έρανο στα μαντριά της περιοχής προκειμένου να εξοικονομήσουν μαλλί από τους κτηνοτρόφους.³¹ Κατά βάση τα συνεργεία αυτά αποτελούνταν από δέκα ως είκοσι άτομα, και σε περιόδους μεγάλης ανάγκης ο αριθμός τους έφτανε τα εξήντα και εβδομήντα άτομα. Μόνο το καλοκαίρι του 1943 οι Επονίτισσες της Θεσσαλίας έραψαν 2.400 εσώρουχα και πουκάμισα, κάτι το οποίο δείχνει ότι τα συνεργεία αυτά ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματικά.³²

Ο συγχρωτισμός των γυναικών μέσα από τέτοιες διαδικασίες ήταν αρκετά δημιουργικός, και τις περισσότερες φορές συμμετείχαν και κάποιες γυναίκες που ήταν στελέχη, και συντόνιζαν τις συζητήσεις που προέκυπταν. Αυτές μπορεί να αφορούσαν επιτυχημένες μάχες ανταρτών, οι οποίες μέσα από την προφορική εξιστόρησή τους έπαιρναν μυθικές διαστάσεις, ή ακόμη μερικές φορές η δουλειά συνδυαζόταν με αναλύσεις- διαλέξεις του υλικού διαφώτισης των οργανώσεων.

« Οι Επονίτισσες πολλών ομαδικών οργανώσεων πραγματοποιούν τα φιλικά νυχτέρια. Μέσα σ' αυτά οι Επονίτισσες συζητούν για την οργάνωσή τους, τραγουδούν και πλέκουν για τους αντάρτες.[...] Η σημασία αυτών των συγκεντρώσεων είναι μεγάλη.»³³

Η Εθνική Αλληλεγγύη ανέλαβε την οργάνωση του έργου της Κοινωνικής Πρόνοιας, ώστε να βοηθήσει τον πληθυσμό απέναντι στο λιμό και τις ποικίλες στερήσεις, και ονόμασε τη δράση της, «άμυνα κατά του θανάτου».³⁴ Σε όλα τα μέτωπα της Κοινωνικής Πρόνοιας εφάρμοσε τη μέθοδο των συνεργείων προκειμένου να έχει τα επιθυμητά αποτελέσματα.

« Έχουμε σχηματίσει διάφορα συνεργεία για την καλύτερη εξυπηρέτηση του αγώνα μας. Το συνεργείο σποράς των κοριτσιών έσπειρε σιτάρι σ' ένα χωράφι. Το συνεργείο περιθάλψεως απόρων, έκανε ρουχαλάκια και τα πρόσφερε σε δέκα άπορα παιδάκια του σχολείου. Επίσης αρκετές συναγωνίστριες ειδικεύονται στα νοσοκομειακά για αδελφές. Το συνεργείο

³¹ Τα μαντριά είναι αυτοσχέδιες καλύβες, φτιαγμένες συνήθως από ξύλα και άχυρο, στις οποίες οι βοσκοί άφηναν τα ζώα τους, πρόβατα ή αγελάδες. Βρισκόταν έξω από το χωριό και κοντά σε περιοχές που χρησιμοποιούνταν ως βοσκοτόπια.

³² Τασούλα Βερβενιώτη, *Η Γυναίκα της Αντίστασης, η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1994, σελ. 228.

³³ *Ο Θεμελιωτής*, αρ. φύλλου 2, 15 Ιανουαρίου 1944. (Ο Θεμελιωτής ήταν όργανο του Επαρχιακού Συμβουλίου ΕΠΟΝ Φαρκαδώνας).

³⁴ Χρύσα Χατζηβασιλείου, *Πώς πρέπει να δουλέψει η γυναίκα στο Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο*, Κεντρική Επιτροπή ΕΑΜ, Φεβρουάριος 1943, σελ. 20.

καλλιτεχνίας οργάνωσε τον Κ.Ε.Ο.Π., δηλαδή τον καλλιτεχνικό ερασιτεχνικό όμιλο Προμυρίου.[...] Άλλες πάλι ετοιμάζουν διάφορα μαθήματα και άλλες πάλι βοηθούν στην σύνταξη της εφημερίδας μας με διάφορα θέματα απ' την ζωή και προσπαθούν με κάθε τρόπο να εξυψώσουν τη νέα, σε ανώτερα επίπεδα και να γίνη χρήσιμη στην κοινωνία.»³⁵

Οι γνώσεις νοσηλευτικής φάνηκαν χρήσιμες και αργότερα με την ανάπτυξη της ένοπλης αντίστασης και την έναρξη των εχθροπραξιών, συνέπεια των οποίων ήταν και οι τραυματισμοί των ανταρτών. Τα λαϊκά ιατρεία και τα λαϊκά φαρμακεία γνώρισαν τεράστια ανάπτυξη κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Ενδεικτικά αναφέρω την περιοχή του Πηλίου, στην οποία λειτούργησαν είκοσι έξι λαϊκά ιατρεία με φάρμακα τα οποία διεκδικούσαν από τον Ερυθρό Σταυρό, περιοχή στην οποία ιδρύθηκαν και λειτούργησαν και πολλοί φαρμακευτικοί σταθμοί. Τα ιατρεία της Ζαγοράς και της Αργαλαστής ήταν πρότυπα και συνέβαλαν στην καταπολέμηση της ελονοσίας και της ψώρας, που αποτελούσαν μάλιστα για τον πληθυσμό όλης της χώρας. Ακόμη στον Αη- Γιάννη, στο Μούρτσι, στην Τσαγκαράδα, στο Πουρί και στη Δράκεια λειτούργούσαν σταθμοί πρώτων βοηθειών και νοσοκομεία.³⁶ Χρειάζονταν υπεράνθρωπες προσπάθειες για να λειτουργήσουν σωστά τα ιατρεία, τα φαρμακεία και οι παιδικοί σταθμοί που ιδρύθηκαν εκείνη την περίοδο.

Ένας από τους πρωταρχικούς στόχους της Αντίστασης, αλλά και ολόκληρου του λαού εν γένει, ήταν η προστασία των παιδιών από τις κακουχίες και τη βαρβαρότητα του πολέμου. Τα παιδιά δεν ήταν απλώς μία ευαίσθητη κοινωνική ομάδα, όπως οι ηλικιωμένοι για παράδειγμα. Η γενιά της Αντίστασης οραματιζόταν ένα κόσμο διαφορετικό, τα αγαθά του οποίου θα απολάμβανε, κυρίως, η επόμενη γενιά. Ως εκ τούτου λοιπόν, έπρεπε να λειτουργήσουν παιδικοί σταθμοί, που ουδέποτε είχαν λειτουργήσει στην προπολεμική Θεσσαλία, αλλά και να επαναλειτουργήσουν τα σχολεία. Οι γυναίκες πάλι ήταν πρωτοπόρες σε αυτόν τομέα δράσης της Αντίστασης. Οι σταθμοί και τα σχολεία δεν πρόσφεραν μόνο γνώσεις στα παιδιά, αλλά προσπαθούσαν να τους εξασφαλίσουν, με πολύ κόπο είναι η αλήθεια, ρούχα και τροφή. Η κατάσταση ήταν εξαιρετικά δύσκολη, ειδικά τα δύο πρώτα χρόνια της Κατοχής. Σύμφωνα με την έρευνα της Υγειονομικής Επιθεώρησης της 4^{ης} Εκπαιδευτικής Περιφέρειας του Βόλου, τον Ιανουάριο του 1942, που έγινε

³⁵ *Νεανικός Παλμός*, αρ. φύλλου 9, 27 Φεβρουαρίου 1944. (Ο Νεανικός Παλμός ήταν, όργανο του Συμβουλίου ομάδος Προμυρίου της ΕΠΟΝ).

³⁶ Νίτσα Κολιού, *Άγνωστες Πτυχές Κατοχής και Αντίστασης 1941-44*, τομ Β', Βόλος 1985, σελ. 783.

απροειδοποίητα σε 2.993 μαθητές, οι 1.325 δηλαδή το 44,27% των μαθητών ήταν επαρκώς σιτιζόμενοι, ενώ οι υπόλοιποι 1.668, το 55,73% ήταν υποσιτιζόμενοι. Ακόμη το 25,58% (470 άτομα), των μαθητών ήταν μερικώς υποσιτιζόμενοι, το 10% (180 άτομα), τελούσαν υπό μεγάλο υποσιτισμό, ενώ τέλος το 4,52% (83 άτομα), βρέθηκε κάτω από πλήρη υποσιτισμό.³⁷

Οι παραπάνω δραστηριότητες των γυναικών δεν αποτελούσαν πρωτόγνωρη εμπειρία για τις ίδιες. Αυτό που άλλαξε ήταν ο τρόπος με τον οποίο ολόκληρη η κοινωνία, και οι ίδιες εν τέλει, αντιλήφθηκαν τον εαυτό τους συμμετέχοντας στην Αντίσταση προσφέροντας υπηρεσίες που μέχρι τότε ήταν «ανάξιες λόγου» και λίγο ως πολύ δεδομένες. Η φροντίδα που έπρεπε μια γυναίκα είτε ως μάνα, είτε ως σύζυγος, είτε ως αδερφή, να δείξει προς τα μέλη της οικογένειας και το σπίτι δεν ήταν ζητούμενο για την ελληνική κοινωνία ήταν δεδομένο, ειδικά αυτή της υπαίθρου. Το καινοτόμο στοιχείο που παρουσιάστηκε την περίοδο της Αντίστασης δεν ήταν ότι οι γυναίκες ξαφνικά σταμάτησαν να ασχολούνται με όλα αυτά που προαναφέρθηκαν, αλλά ότι οι δραστηριότητες αυτές ανανοσηματοδοτήθηκαν μέσα από τις διαδικασίες του πολέμου, της κατοχής και της αντίστασης εν τέλει. Έγινε κατανοητή η σημασία και η αξία της οικιακής εργασίας, και στόχος του ΕΑΜ ήταν η κοινωνική καταξίωση της γυναικείας προσφοράς. Κάπως έτσι περιγράφει η Μαρία Καραγιώργη τις επιδιώξεις των γυναικών μέσα από τις γραμμές του ΕΑΜ:

«Δηλαδή έγινε συνείδηση πια ότι η γυναίκα μπορεί κι αυτή να κάνει πράγματα, δεν ήταν ανάγκη να γίνει άντρας.[...] Δεν είναι ανάγκη να γίνεις άντρας για να έχεις τα δικαιώματα που έχει ο άντρας. Να είσαι γυναίκα αλλά να μην είσαι δεύτερης κατηγορίας πολίτης, αυτό προσπάθησε η αντίσταση να εμφυσήσει στις γυναίκες.»³⁸

«Να είσαι γυναίκα» λέει η Μαρία Καραγιώργη, δηλαδή να μην αρνηθεί η γυναίκα τα χαρακτηριστικά και τις ιδιότητές που η κυρίαρχη ιδεολογία, και ο έμφυλος καταμερισμός της εργασίας, της έδωσε. Είναι προφανές ότι η σημασία των υπηρεσιών που πρόσφεραν οι γυναίκες την περίοδο της Κατοχής, αν και ήταν ίδιες με αυτές προπολεμικά, ήταν πολύ πιο σημαντικές για όλους. Με λίγα λόγια, και πριν τον πόλεμο, έπλεναν, μαγείρευαν και γενικότερα φρόντιζαν την οικογένειά τους, κατά τη διάρκεια του πολέμου όμως αυτό ήταν πια πιο σημαντικό για όλους. Και ενώ

³⁷ Δημήτριος Τσιλιβίδης, *Οι Υγειονομικοί της Μαγνησίας στον Πόλεμο και την Κατοχή*, έκδοση του Ιατρικού Συλλόγου Μαγνησίας, Βόλος 2003, σελ. 17

³⁸ Συνέντευξη με τη Μαρία Καραγιώργη, 12 Νοεμβρίου 2004, Μηνιές Πηλίου

αναγνωρίζεται η προσφορά της ως δείγμα του ψυχικού της μεγαλείου, πάντα θεωρείται υποδεέστερη από αυτή των ανδρών, αφού το ότι ξεψειριάζαν τα ρούχα των ανταρτών, κοινωνικά, δεν ήταν τόσο σημαντικό όσο οι μάχες που έδιναν οι αντάρτες, και ας ήταν αδύνατο να πολεμήσουν φορώντας ρούχα γεμάτα ψείρες.

2.2 Οι γυναικείες κινητοποιήσεις

Ο λιμός του χειμώνα του 1941-42 ανησύχησε τον πληθυσμό, και έδειξε ότι αν ο ίδιος ο λαός δεν έπαιρνε πρωτοβουλίες για την υπόθεση του επισιτισμού, τότε το μέλλον θα διαγραφόταν ακόμη πιο ζοφερό για όλους. Η οργάνωση συσσιτίων ήταν ίσως η πρώτη «αντιστασιακή» πράξη, που τα κίνητά της μπορεί να μην ήταν πολιτικά αλλά στην πορεία έγινε πολιτική πράξη. Αυτό συνέβη διότι για την οργάνωση των συσσιτίων ήταν απαραίτητες και οι πρώτες ύλες για την παρασκευή τους. Οι πρώτες ύλες ήταν δυσεύρετες, καθώς το μεγαλύτερο ποσοστό των τροφίμων κινούνταν στη μαύρη αγορά σε τιμές εξαιρετικά υψηλές, ενώ υπήρχαν και σοβαρά προβλήματα με τη διακίνηση των τροφίμων που ερχόταν ως ανθρωπιστική βοήθεια μέσω του Ερυθρού Σταυρού. Αρκετά συχνά λοιπόν γυναίκες, μέλη των εαμικών οργανώσεων και όχι μόνο, απευθύνονται στον Ερυθρό Σταυρό προκειμένου να αποσπάσουν ποσότητες όχι μόνο τροφίμων, αλλά και άλλων ειδών που ήταν απαραίτητα, όπως για παράδειγμα, φάρμακα. Κάποιες φορές καταφέρνουν με ειρηνικό και ήρεμο τρόπο το σκοπό τους, άλλες φορές αναγκάζονται ακόμη και να διαδηλώσουν, αφού το μεγαλύτερο πρόβλημα ήταν η διαχείριση που έκαναν τα μέλη του τοπικού Ερυθρού Σταυρού στα λιγοστά, είναι η αλήθεια, τρόφιμα που είχαν στην διάθεσή τους.

Με αφορμή τέτοιου είδους ζητήματα οι γυναίκες εμφανίστηκαν στο δημόσιο χώρο και διεκδίκησαν δυναμικά το δικαίωμα στη ζωή. Δεν ήταν ιδιαίτερα συνηθισμένη η εικόνα των γυναικών να διαδηλώνουν στους δρόμους των πόλεων, και υπήρχαν συγκεκριμένοι λόγοι που τις οδήγησαν να εφαρμόσουν αυτή τη μέθοδο ως μοχλό πίεσης προς τις τοπικές αρχές, είτε τις ελληνικές είτε τις ξένες. Οι διαδηλώσεις που πραγματοποιούνται από γυναίκες, είτε αυτό σημαίνει ότι τις οργανώνουν είτε ότι απλώς συμμετέχουν, μπορούν να διαιρεθούν σε δύο κατηγορίες,

στις «μικρές» και στις «μεγάλες»³⁹. Το κριτήριο για τη διαίρεση αυτή είναι τα αιτήματα που η κάθε διαδήλωση έθετε ως στόχο. Για παράδειγμα, μικρές διαδηλώσεις χαρακτηρίζονται εκείνες που θέτουν επί τάπητος επιμέρους ζητήματα που απασχολούν μια συγκεκριμένη περιοχή, όπως είναι η διατροφή, η καθαριότητα των πόλεων, η λειτουργία των σχολείων και άλλα.

Από το καλοκαίρι του 1943 και έπειτα, με τη ραγδαία ανάπτυξη του κινήματος της Αντίστασης δηλαδή, άρχισαν πλέον να οργανώνονται κινητοποιήσεις οι οποίες έθεταν ζητήματα που απασχολούσαν ολόκληρο τον ελληνικό λαό και όχι μόνο μία περιοχή. Αυτές είναι οι λεγόμενες «μεγάλες κινητοποιήσεις». Για παράδειγμα η φήμη που κυκλοφόρησε για την επερχόμενη βουλγαρική κατοχή της Θεσσαλίας, οδήγησε σε ένα από τα μεγαλύτερα συλλαλητήρια που έγιναν ποτέ στην πόλη του Βόλου τον Αύγουστο του 1943, στην οποία υπολογίζεται ότι συμμετείχαν είκοσι χιλιάδες διαδηλωτές.⁴⁰ Ακόμη, τον χειμώνα του '43-'44, οι περισσότερες διαμαρτυρίες είχαν ως αίτημα την παύση της τρομοκρατίας από πλευράς κατοχικών δυνάμεων αλλά και Ελλήνων συνεργατών τους.

Την αποτελεσματικότητα των κινητοποιήσεων αυτών προσπάθησαν να αξιοποιήσουν οι οργανώσεις του ΕΑΜ. Ακόμη και στη φάση που το αντάρτικο είχε σταθεροποιηθεί στην περιοχή, οι κινητοποιήσεις αποτελούσαν σημαντικό μοχλό πίεσης προς την τοπική εξουσία. Οι άντρες για ευνόητους λόγους δεν μπορούσαν να εκτεθούν συμμετέχοντας σε αυτές, έτσι οι γυναίκες θεωρήθηκαν κατάλληλες για αυτό το σκοπό.⁴¹ Ο τρόπος με τον οποίο οργάνωναν μια διαδήλωση έφερνε προ τετελεσμένων γεγονότων τις αρχές. Την εποχή εκείνη στις πόλεις γινόταν οι εμποροπανήγυρες, στις οποίες πηγαίνανε οι αγρότες και οι κτηνοτρόφοι να πουλήσουν τα προϊόντα τους, και να προμηθευτούν άλλα. Όπως είναι λογικό, το κέντρο της πόλης κατακλυζόταν από κόσμο εκείνες τις μέρες. Τέτοιες μέρες συνήθως επιλέγονταν για την πραγματοποίηση κινητοποιήσεων. Μικρές ομάδες γυναικών συγκροτούνταν σε δρόμους κοντά στο κέντρο της πόλης και ξαφνικά όλες μαζί κατευθύνονταν προς αυτό, δημιουργώντας έτσι σύγχυση στις δυνάμεις ασφαλείας.

Για τις ίδιες τις γυναίκες η συμμετοχή τους σε μια κινητοποίηση ήταν πάρα πολύ σημαντική, κυρίως γιατί τα αιτήματα που θέτουν τις αφορούν άμεσα. Όταν για

³⁹ Τασούλα Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης, Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα, 1994, σελ. 286.

⁴⁰ Στο ίδιο, σελ. 337.

⁴¹ Στο ίδιο, σελ. 288.

παράδειγμα διαδηλώνουν ενάντια στην επιστράτευση, το κάνουν και για το γιό τους, τον αδελφό τους ή το σύζυγό τους. Ακόμη είναι μία ευκαιρία να αποδείξουν ότι και αυτές μπορούν να φανούν χρήσιμες και σε υποθέσεις εκτός σπιτιού, χωρίς βέβαια να απαρνηθούν τους ρόλους που εντός σπιτιού έχουν. Είναι με λίγα λόγια ένας τρόπος να εκτεθούν στο δημόσιο χώρο που μέχρι τότε παραδοσιακά καταλάμβαναν οι άνδρες.

Στο φύλλο του *Ρήγα* της 15^{ης} Απριλίου 1944, φιλοξενείται ένα άρθρο που αναφέρεται σε μια γυναικεία επιτροπή που συγκροτήθηκε στο Πήλιο, στόχος της οποίας ήταν η διάδοση των ιδεών και των στόχων του ΕΑΜ στις γυναίκες της περιοχής, εκεί συναντάμε την παρακάτω ενδιαφέρουσα πρόταση:

«Στο προσκλητήριο που σήμανε το αγωνιζόμενο Έθνος οι Ελληνίδες έτρεξαν να πουν το ενθουσιώδικο και αυθόρμητο: παρών!»⁴²

Είναι ολοφάνερο ότι η έμφυλη ιεράρχηση της κοινωνίας αναπαραγόταν και μέσα στο ΕΑΜ, καθώς οι ίδιες οι γυναίκες δήλωναν παρόντες, και όχι παρούσες στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα. Μπορεί οι αντίξοες συνθήκες του πολέμου και η ανάπτυξη του αντιστασιακού κινήματος να οδήγησαν σε μια μαζική ριζοσπαστικοποίηση του πληθυσμού, όμως βλέπουμε ότι ακόμη και μετά από αυτές τις αλλαγές, εξακολουθούσαν να υπάρχουν και να αναπαράγονται κάποια στερεότυπα. Ο αγώνας είχε έμφυλο πρόσημο, και αυτό δε θα μπορούσε παρά να είναι ανδρικό. Παρά το γεγονός ότι η προσφορά των γυναικών αναγνωρίζεται ως σημαντική, σε καμία περίπτωση δεν συγκρίνεται με την προσφορά των ανδρών στην υπόθεση της απελευθέρωσης, αφού ο άνδρας συμβολίζει το ενεργητικό υποκείμενο της κοινωνίας σε αντίθεση με τη γυναίκα, η οποία παραδοσιακά ήταν ο παθητικός δέκτης των κοινωνικών μεταβολών, και ο κοινωνικός της ρόλος διαφορετικός από αυτόν του άνδρα.

Η εμφάνιση των γυναικών στο δημόσιο χώρο έγινε κάτω από συνθήκες ιδιαίτερα έντονες, γεγονός το οποίο έκανε την κοινωνία να αποδεχτεί το νέο αυτό δεδομένο. Με λίγα λόγια, οι γυναίκες βγήκαν στους δρόμους χωρίς να θεωρηθούν «του δρόμου», όπως γινόταν τα προηγούμενα χρόνια του Μεσοπολέμου.⁴³ Οι εξαιρετικά αντίξοες συνθήκες που επικράτησαν στην περιοχή μετά την εγκατάσταση των γερμανικών δυνάμεων, και αφού ξεπεράστηκε το πρώτο σοκ που υπέστησαν οι

⁴² *Ο Ρήγας*, αρ. φύλλου 17, 15 Απριλίου 1944.

⁴³ Για περισσότερα βλ. Τασούλα Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης, η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1994, σελ. 49-67.

οργανώσεις, τέθηκε το ζήτημα της προσαρμογής της αντίστασης σε αυτές. Το μόνο που ήταν σε θέση να κάνει το ΕΑΜ, ήταν η σύσταση επιτροπών που θα απευθύνονταν σε τοπικές θρησκευτικές ή ελληνικές ή γερμανικές αρχές, με αίτημα την κατάπαυση της τρομοκρατίας. Ποιός όμως θα συμμετείχε σε αυτές τις επιτροπές;

« Μπροστά στο κύμα της δυστυχίας που δέρνει τους εργαζόμενους της πόλης μας και την εγκληματική αδιαφορία της προδοτικής κυβέρνησης του μαυραγοριτισμού η φτωχολογιά της πόλης κατάλαβε πως μόνο με τον αδιάκοπο αγώνα της θα αποφύγει το σίγουρο θάνατο που της ετοιμάζουν κατακτητές και εθνοπροδότες.[...] Προχθές επιτροπή από γυναίκες της συνοικίας του Αγ. Κωνσταντίνου παρουσιάστηκε στη Νομαρχία και εξέθεσε την τραγική επισιτιστική κατάσταση του λαού της πόλης μας και ιδιαίτερα της φτωχολογιάς των συνοικιών.[...]»⁴⁴

Το ρόλο αυτό ανέλαβαν οι γυναίκες της κάθε πόλης ή του κάθε χωριού, όπως συνέβη και στην περίπτωση της Λάρισας, στην οποία αναφέρεται το παραπάνω άρθρο. Για τους άνδρες η εμφάνισή τους δημόσια ενείχε πολλούς κινδύνους, μπορούσε δηλαδή είτε να συλληφθούν είτε και να εκτελεστούν ακόμη, για τις γυναίκες όμως τα περιθώρια δράσης ήταν μεγαλύτερα. Θεωρητικά, λοιπόν, είχαν λιγότερες πιθανότητες να χτυπηθούν από τους κατακτητές, οι οποίοι θα τις αντιμετώπιζαν ως «αδύναμες» από τη φύση τους και άρα λιγότερο επικίνδυνες. Αυτό φυσικά δε σημαίνει ότι οι γυναίκες δεν δέχτηκαν επιθέσεις από τους Γερμανούς, ή ότι δεν φυλακίστηκαν.

Οι εκδηλώσεις διαμαρτυρίας δεν πραγματοποιούνταν μόνο από ολιγάριθμες επιτροπές, αλλά πολλές φορές ο αριθμός των διαμαρτυρόμενων γυναικών ανερχόταν σε δεκάδες. Για τις ίδιες η συμμετοχή τους σε αυτές δεν ήταν απλώς ένα καθήκον που έπρεπε να εκτελέσουν, αλλά αφορούσε φλέγοντα ζητήματα που επηρέαζαν άμεσα την καθημερινότητα και τη ζωή τους. Παράδειγμα αποτελεί η παρακάτω αναφορά σε κινητοποίηση στα Τέμπη:

« [...] Επανειλημμένες κινητοποιήσεις των κατοίκων του χωριού Δερελί έγιναν στους Γερμανούς του Σταθμού Τεμπών για το σταμάτημα της αγγαρείας και του πλιάτσικου με αποκορύφωμα την κάθοδο 300 γυναικών που μαχητικά αξίωσαν και πέτυχαν να σταματήσει ολότελα η αγγαρεία.»⁴⁵

⁴⁴ *Λαϊκή Φωνή*, αρ. φύλλου 4, 25 Ιανουαρίου 1944. (Η Λαϊκή Φωνή ήταν όργανο της επιτροπής πόλης της Λάρισας του ΚΚΕ).

⁴⁵ *Ο Ρήγας*, αρ. φύλλου 50, 30 Αυγούστου 1944.

Οι Γερμανοί συνήθιζαν να αναθέτουν στους κατοίκους μιας περιοχής διάφορες εργασίες που ήταν απαραίτητες για το στράτευμά τους, χωρίς φυσικά να αμείβονται για αυτές. Πλήθος άρθρων στις τοπικές εφημερίδες της Αντίστασης αναφέρονται στις διαμαρτυρίες των γυναικών, και αποκαλύπτουν το εύρος των αιτημάτων τους. Σχεδόν σε όλα τα άρθρα, τονίζονται όλες οι πτυχές και οι ρόλοι του γυναικείου φύλου, η γυναίκα- σύζυγος, μητέρα, αδελφή, κόρη. Η επίκληση των κοινωνικών ρόλων της γυναίκας, γίνεται για να τονιστεί η σημασία της συμμετοχής της στην Αντίσταση, αλλά και αντίστροφα για να αναδειχθεί η απήχηση της Αντίστασης.

« 2.000 χαροκαμένες μάνες, αδελφές, εργάτριες και νοικοκυρές μαζί με τον υπόλοιπο λαό του Βόλου, ξεχύθηκαν στους δρόμους και κατευθύνθηκαν στο Φρουραρχείο, διαδηλώνοντας το μίσος τους, και ζητώντας το διώξιμο των ληστοσυμμοριών και το σταμάτημα της τρομοκρατίας.

Τα καθάρματα βλέποντας το λαϊκό αυτό μίσος που ξεσπούσε σε βάρος τους άρχισαν να πυροβολούν με λύσσα. Ακλόνητος ο βολιώτικος λαός εξακολουθεί τη διαμαρτυρία του. Οι κατακτητές τρομαγμένοι απ' το μαχητικό αυτό ξέσπασμα και για να προλάβουν μεγαλύτερη εξέγερση συλλαμβάνουν και αφοπλίζουν μερικούς ΕΑΣδίτες.»⁴⁶

Πέρα όμως από την τρομοκρατία, υπήρχαν και άλλα προβλήματα που ταλάνιζαν ολόκληρη τη χώρα, όπως η ανεργία και γενικότερα το νέο καθεστώς των εργασιακών σχέσεων της υποαπασχόλησης και των πενιχρών αμοιβών. Πολλές φορές λοιπόν τα εργατικά- συνδικαλιστικά ζητήματα, τέθηκαν ως αιτήματα προς επίλυση από τις αντιστασιακές οργανώσεις. Στα Τρίκαλα, για παράδειγμα, το καλοκαίρι του 1944, οι υφάντριες της πόλης ζήτησαν, και πέτυχαν, αύξηση του ημερομισθίου, ενώ στη Λάρισα οι υφάντριες κατάφεραν μετά από ισχυρή πίεση προς τους αρμόδιους φορείς, να ανοίξουν τρία υφαντουργεία τα οποία θα πλήρωναν τους μισθούς σε είδος.

Οι αγώνες που δόθηκαν από τις γυναίκες για ζητήματα που αφορούσαν στην ποιότητα ζωής αυτών των ανθρώπων, έφεραν και τις δυνάμεις κατοχής αλλά και την ελληνική κυβέρνηση ενώπιον των ευθυνών τους. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσες οι αντιδράσεις των τοπικών αρχόντων, όταν οι επιτροπές, που αναφέρθηκαν παραπάνω, οργάνωναν παραστάσεις διαμαρτυρίας. Γνώριζαν πολύ καλά ότι μια τέτοια συνάντηση δεν θα μπορούσε παρά μόνο αρνητικά αποτελέσματα να έχει για τους ίδιους. Στην καλύτερη περίπτωση δήλωναν αναρμοδιότητα για τα διάφορα ζητήματα

⁴⁶ Θύελλα, αρ. φύλλου 2, 31 Αυγούστου 1944.

που τους έθεταν οι διαδηλωτές, και το καλύτερο που θα μπορούσαν να κάνουν ήταν να παίξουν διαμεσολαβητικό ρόλο μεταξύ αυτών και των δυνάμεων κατοχής. Υπήρξαν και ακραία περιστατικά όπως αυτό που συνέβη στα Τρίκαλα τον Απρίλιο του 1944:

« Πάνω από 700 γυναίκες του κάμπου και της πόλης συγκεντρώθηκαν στη Νομαρχία και με 15μελή τους επιτροπή θέλησαν να ζητήσουν από το Νομάρχη το σταμάτημα του γερμανικού πλιάτσικου και των αγγαρειών, τη μη πραγματοποίηση της πολιτικής επιστράτευσης των νέων [...] και να διαμαρτυρηθούν για την ακρίβεια. Ο Νομάρχων προτίμησε να αποφύγει την επιτροπή και γλύστρησε από την πίσω πόρτα της Νομαρχίας τραβώντας για τη Φελκομαντατούρ. Όλες οι γυναίκες τότε τον ακολούθησαν [...] Εκείνος όμως δεν έβλεπε την ώρα τότε να χωθεί στη Γερμανική Διοίκηση και στην απεγνωσμένη προσπάθεια του να ξεφύγει από τα χέρια των γυναικών ξεσκίστηκε το σακάκι του!»⁴⁷

Οι γυναίκες δεν δέιλιασαν να διαμαρτυρηθούν και να θέσουν τα αιτήματά τους, ακόμη και στους Γερμανούς ή στους Ιταλούς διοικητές. Δεν επιθυμούσαν ούτε να διακινδυνεύσουν τη σωματική τους ακεραιότητα, αλλά ούτε να γίνουν ηρωίδες. Μοναδικός τους στόχος ήταν, σε ένα πρώτο επίπεδο, να ασκήσουν πολιτική πίεση θέτοντας επιτεκτικά το ζήτημα του επισιτισμού, και σε ένα δεύτερο η απελευθέρωση. Η κατάσταση είχε πάρει τέτοιες διαστάσεις, ειδικά μετά τον αποκλεισμό των ορεινών περιοχών της Θεσσαλίας από τον κάμπο, που είχαν επιβάλλει οι Γερμανοί, που κανένας δεν είχε τίποτα πια να χάσει. Συνέπεια όλων αυτών ήταν και το παρακάτω περιστατικό που περιγράφεται στην εφημερίδα *Κόκκινη Σημαία*:

« Στα Τρίκαλα διαδηλώνουν 1.200 γυναίκες [...] από τα χωριά των Χασίων και της Πίνδου κατέβηκαν στις 28 Αυγούστου και σε μία επιβλητική μαχητική διαδήλωση αξίωσαν να σπάσει ο αποκλεισμός και να δοθούν τρόφιμα για τα χωριά τους.[...] Στη Λάρισα οι Γερμανοί αναγκάστηκαν να διαλύσουν το στρατόπεδο. Απόλυσαν όλους τους κρατούμενους λέγοντάς τους “να πείτε στους αντάρτες να μη μας πειράζουν”»⁴⁸

Αρκετές φορές κάποιοι από τους διαδηλωτές ή τις διαδηλώτριες συλλαμβάνονταν, γεγονός όμως το οποίο δεν άφηνε αδιάφορο τις τοπικές κοινωνίες, η αντίδραση των

⁴⁷ *Κόκκινη Σημαία*, αρ. φύλλου 4, 8 Απριλίου 1944. (Η Κόκκινη Σημαία ήταν Θεσσαλικό όργανο του ΚΚΕ).

⁴⁸ Στο ίδιο.

οποίων ήταν άμεση και έντονη και οδηγούσε, τις περισσότερες φορές, στην απελευθέρωση των κρατουμένων.

Την άνοιξη του 1944 κυκλοφόρησε μία φήμη για επικείμενη επιστράτευση, και για μεταφορά βουλγαρικών δυνάμεων κατοχής στη Θεσσαλία. Οι γυναίκες ανέλαβαν δράση, οργανώνοντας τα μεγαλύτερα συλλαλητήρια που είχαν γίνει ποτέ στην περιοχή. Στις 9 Αυγούστου οργανώθηκε κινητοποίηση στη Λάρισα, από μια επιτροπή γυναικών με επικεφαλής την Αγλαΐα Παπαοικονόμου, η οποία στέφθηκε με επιτυχία. Τη δύσκολο εκείνη περίοδο τα καθήκοντα και ο ρόλος των γυναικών που ήταν μέλη των οργανώσεων, διευρύνθηκαν σημαντικά. Πέρα από το βάρος των διαμαρτυριών που επωμίστηκαν, τους ανατέθηκε σε πολλές περιπτώσεις και η μυστική ανασυγκρότηση των οργανώσεων, που είχαν υποστεί πλήγμα από την τρομοκρατία. Η οργανωτική αυτή προσπάθεια έγινε στα τέλη της άνοιξης με αρχές καλοκαιριού του 1944. Έτσι, η Κάτια Βιδάλη ή αλλιώς Μαρία, ήταν υπεύθυνη για την ανασυγκρότηση των οργανώσεων του ΚΚΕ και του ΕΑΜ στην περιοχή των Τρικάλων, περιοχή την οποία καθοδηγούσε μέχρι και την απελευθέρωση. Ακόμη, η Φανή Βασκαλή από την Ελασσόνα, στάλθηκε από το Πανθεσσαλικό Συμβούλιο της ΕΠΟΝ στη Λάρισα για να βοηθήσει στην επαναλειτουργία της οργάνωσης. Πρίν την περίοδο της τρομοκρατίας η οργάνωση της ΕΠΟΝ στη Λάρισα αριθμούσε γύρω στα 1.200 με 1.400 μέλη.⁴⁹ Η Φανή Βασκαλή λοιπόν, συγκρότησε συνεργεία αγοριών και κοριτσιών της ΕΠΟΝ, τα οποία με τη συνοδεία Εφεδροελασιτών, μοιράζανε προκηρύξεις και γράφανε συνθήματα στους δρόμους.

Εκείνο το χειμώνα οι γυναίκες έκαναν ίσως το πιο τολμηρό βήμα στη μέχρι τότε πορεία τους μέσα στο κίνημα, πήραν όπλα. Οι πρώτες γυναίκες που ανέβηκαν στο βουνό σαν μαχήτριες ήταν από ένα χωριό της Καρδίτσας και στάλθηκαν στο χωριό Μαυρέλι στα Αντιχάσια για να συναντήσουν τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ και να εκπαιδευτούν.

⁴⁹ Λάζαρος Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση. Η Γερμανική Κατοχή*, τομ. Β', εκδ. "έλλα", Αθήνα, 1966, σελ. 123.

2.3. Οι γυναίκες και οι οργανώσεις της Αντίστασης

Τα άρθρα που με μεγαλύτερη συχνότητα συναντά κανείς στις εφημερίδες, είναι ανταποκρίσεις από διάφορα μέρη της Θεσσαλίας, που σαν θέμα έχουν συσκέψεις οργανώσεων, άλλες φορές μικρότερων, κι άλλες φορές μεγαλύτερων. Οι ανταποκριτές, οι οποίοι ήταν αρκετοί και κάλυπταν σχεδόν ολόκληρο το γεωγραφικό εύρος της περιοχής, κάνουν αναλυτική περιγραφή των συσκέψεων αυτών, δίνοντας μας έτσι στοιχεία όχι μόνο για το θέμα τους, αλλά και για τον αριθμό των συμμετεχόντων, και κάποιες φορές για τις απόψεις που διατυπώνονταν μέσα σε αυτές.⁵⁰ Στις περιπτώσεις που γινόταν συνδιασκέψεις σε πανθεσσαλικό επίπεδο, υπήρχαν ακόμη και ολόκληρα φύλλα εφημερίδων που ήταν αφιερωμένα σε αυτό το γεγονός.

Η Πανθεσσαλική επιτροπή του ΕΑΜ ήταν εγκατεστημένη στο Νεοχώρι των Αγράφων, που αριθμούσε 1.227 κατοίκους (σύμφωνα με την απογραφή του 1940), και βρισκόταν σε υψόμετρο 980μ. Στα γύρω χωριά βρίσκονταν τα μέλη των κεντρικών επιτροπών και των άλλων εαμικών οργανώσεων, από τον Ιούλιο του 1943 έως και το Σεπτέμβριο του 1944, καθώς επίσης και τα μεγάλα τυπογραφεία του θεσσαλικού κινήματος. Η περιοχή αυτή αποτελούσε το κέντρο της αντίστασης και για γεωγραφικούς λόγους.

Έτσι λοιπόν, στις 26 Ιουλίου 1943 στο Μοναστήρι της Κορώνας, συνήλθε το Α΄ Πανθεσσαλικό Συνέδριο του ΕΑΜ, για να κάνει έναν απολογισμό των πεπραγμένων. Το Συνέδριο αριθμούσε 3.000 εκλεγμένους συνέδρους, μεταξύ των οποίων και η Μαρία Καραγιώργη, που μίλησε εκ μέρους των γυναικείων οργανώσεων της Θεσσαλίας. Στόχος του Συνεδρίου ήταν η αξιολόγηση, και η αντιμετώπιση των νέων προβλημάτων, που μοιραία εμφανίστηκαν μετά τη ραγδαία ανάπτυξη του αντάρτικου. Έτσι περιγράφει ο Λάζαρος Αρσενίου τον τεράστιο όγκο των συνεδρών πάνω στα βουνά των Αγράφων εκείνο το καλοκαίρι:

«Καραγκούνες με πλουμιστές τοπικές στολές και γυναίκες από κατεχόμενες πόλεις με σύγχρονα φορέματα. Χωριάτες και αστοί. [...] Άνθρωποι όλων των τάξεων και όλων των περιοχών, που έφτασαν περπατώντας μέχρι εκεί. Κάποιοι χρειάστηκαν τέσσερις και πέντε μέρες πεζοπορία για να φτάσουν. Όλο τούτο το ανομοιόμορφο σε ηλικία,

⁵⁰ Στις ανταποκρίσεις αυτές σπάνια αναφέρονται τα ονόματα των ανταποκριτών, του χωριού ή της πόλης που λαμβάνει χώρα το γεγονός, καθώς και τα ονόματα των ομιλητών στις διάφορες συσκέψεις.

καταγωγή, κοινωνικό και πνευματικό επίπεδο πλήθος, συνδέεται με ένα κοινό στοιχείο: βρίσκεται επικεφαλής της Αντίστασης στη Θεσσαλία». ⁵¹

Ουσιαστικά το γυναικείο κίνημα ανέπτυξε τη δράση του από το καλοκαίρι του 1943 και έπειτα, και από το ρόλο του βοηθού απέκτησε δικό του αυτόνομο ρόλο στην αντίσταση, γεγονός το οποίο φαίνεται και στην οργανωτική του ανάπτυξη. Σε σύνολο 274.000 μελών του ΕΑΜ οι 101.000 ήταν γυναίκες. ⁵²

Τον Ιανουάριο του 1944 το ΚΚΕ πραγματοποίησε τη 10^η Ολομέλειά του και πρότεινε τη συγκρότηση στην Ελεύθερη Ελλάδα ενός «κυβερνητικού οργάνου ενότητας και απελευθέρωσης, με στόχο την οργάνωση της ελεύθερης ζωής, τη λειτουργία των λαοκρατικών θεσμών, και την ενίσχυση της διαπραγματευτικής θέσης του εαμικού κινήματος με τα παλαιά κόμματα και την κυβέρνηση του Καΐρου». ⁵³ Η Κ.Ε. του ΕΑΜ αποδέχτηκε την πρόταση αυτή και στις 10 Μαρτίου του 1944 συγκροτήθηκε η Πολιτική Επιτροπή Πολιτικής Απελευθέρωσης, (Π.Ε.Ε.Α.), στο χωριό Βίνιανη της Ευρυτανίας ⁵⁴. Η επιτροπή αυτή όρισε εκλογές για την ανάδειξη ενός Εθνικού Συμβουλίου, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν από τις 23 μέχρι τις 30 Απριλίου, και από τις οποίες προέκυψε ένα σώμα 206 εθνοσυμβούλων. Σύμφωνα με το Σιάντο, υπολογίζεται ότι ψήφισαν 1,5 εκατομμύρια άνδρες και 1,8 εκατομμύρια γυναίκες. ⁵⁵ Το Εθνικό Συμβούλιο συνήλθε στις Κορυσχάδες της Ευρυτανίας από τις 14 έως τις 27 Μαΐου, προκειμένου να αποφασίσει για τον τρόπο άσκησης των εξουσιών στην Ελεύθερη Ελλάδα, και να θεσμοθετήσει τους ήδη υπάρχοντες, αλλά και τους νέους λαοκρατικούς θεσμούς που ίσχυσαν ⁵⁶. Εξέδωσε λοιπόν, με το τέλος των εργασιών, ένα ψήφισμα από δεκαπέντε άρθρα τα οποία καθόριζαν όλα τα παραπάνω. Το σημαντικό στοιχείο αυτής της διαδικασίας είναι ότι, στο άρθρο 5 του ψηφίσματος αυτού δηλώνεται το εξής: « Όλοι οι Έλληνες, άντρες και γυναίκες, έχουν ίσα πολιτικά και αστικά δικαιώματα» ⁵⁷. Αυτό το άρθρο είναι

⁵¹ Λάζαρος Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση. Η Ιταλική Κατοχή*, τομ. Α', εκδ. "έλλα", σελ. 398

⁵² *Ο Ρήγας*, αρ. φύλλου 45, 3 Αυγούστου 1944.

⁵³ Θανάσης Τσουπαρόπουλος, *Οι λαοκρατικοί θεσμοί της Εθνικής Αντίστασης, ιστορική και νομική προσέγγιση*, εκδ. Γλάρος, Αθήνα, 1989, σελ. 66.

⁵⁴ Πρόεδρος της επιτροπής ήταν ο συνταγματάρχης Μπακιρτζής και μέλη της οι: στρατηγός Μάντακας, Γ. Σιάντος, Η. Τσοριμώκος, Κ. Γαβριηλίδης (αρχηγός του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδας).

⁵⁵ Θανάσης Τσουπαρόπουλος, *Οι λαοκρατικοί θεσμοί της Εθνικής Αντίστασης, ιστορική και νομική προσέγγιση*, εκδ. Γλάρος, 1989, Αθήνα, σελ. 69.

⁵⁶ Η σύνθεση του Εθνικού Συμβουλίου ήταν η εξής: Πρόεδρος, Αλ. Σβώλος, Αντιπρόεδρος, Ευρυπίδης Μπακιρτζής, Γρ. Δικαιοσύνης, Ηλ. Τσιριμώκος, Γρ. Εσωτερικών, Γ. Σιάντος, Γρ. Στρατιωτικών, Εμ. Μάντακας, Γρ. Συγκοινωνίας, Νικ. Ασκούτσης, Γρ. Οικονομικών Αγγ. Αγγελόπουλος, Υγείας-Πρόνοιας, Π. Κόκκαλης, Γεωργίας, Κ. Γαβριηλίδης και Εθν. Οικονομίας Στ. Χατζήμπεης.

⁵⁷ Θανάσης Τσουπαρόπουλος, *Οι λαοκρατικοί θεσμοί της Εθνικής Αντίστασης, ιστορική και νομική προσέγγιση*, εκδ. Γλάρος, 1989, Αθήνα, σελ. 72.

συνέχεια μιας γενικευμένης προσπάθειας από μέρους του ΕΑΜ, να θεσπίσει την ισοτιμία ανδρών και γυναικών. Για παράδειγμα, το άρθρο 5 του « Κώδικα Ποσειδώνα» για την Τοπική Αυτοδιοίκηση, που είχε συνταχθεί λίγους μήνες νωρίτερα, ανέφερε τα παρακάτω: « ο ενήλικος λαός όλου του χωριού συνεργόμενος εις γενικήν συνέλευση- σημ.σ. από την οποία δεν εξαιρούνται οι γυναίκες- συνιστά την Λαϊκήν Εξουσίαν [...]»⁵⁸ Ακόμη, τον Αύγουστο του 1943, το Κοινό Γενικό Στρατηγείο Ανταρτών αποφάσισε τη διενέργεια εκλογών για την ανάδειξη οργάνων τοπικής αυτοδιοίκησης. Οι εκλογές ήταν ελεύθερες και απόρρητες, και διήρκεσαν από τις 10 Αυγούστου μέχρι τις 30 Σεπτεμβρίου, και σε αυτές είχαν δικαίωμα ψήφου και οι γυναίκες.

Πάγια θέση του ΕΑΜ, αλλά και του ΚΚΕ, ήταν η αναγνώριση της πολύτιμης συμβολής του γυναικείου παράγοντα σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ανάπτυξης. Η αναγνώριση της προσφοράς των γυναικών όμως δεν έπρεπε να μείνει μόνο στη δημοσίευση κάποιων επαινετικών άρθρων για αυτές, αλλά έπρεπε με κάποιο τρόπο η προσφορά τους να εκφραστεί και πολιτικά. Το εκλογικό δικαίωμα αποτελούσε αίτημα του γυναικείου κινήματος από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, και μόνο το 1944 οι γυναίκες, συμμετείχαν μαζικά στην εκλογική διαδικασία και κατάφεραν να αποκτήσουν τα θεμελιώδη δικαιώματα ενός πολίτη. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ο τρόπος με τον οποίο η Μαρία Καραγιώργη περιγράφει την εκλογική διαδικασία στις Κορυσχάδες:

«Όχι μονάχα είχαν επίγνωση πλήρη ότι ψηφίζουν, αλλά είχαν τόσο πολύ συγκλονιστεί, η εντύπωση που τους είχε αφήσει το γεγονός που εγώ κάθησα και τις παρακολούθησα μία-μία, έτσι σαν παρατηρητής στην άκρη. Μπαίνουν μέσα στο εκλογικό τμήμα και ήταν κόκκινες ως τα αυτιά από τη συγκίνηση. έτρεμαν τα χέρια τους, με ιερή ευλάβεια δίπλωναν το ψηφοδέλτιο και το ριχναν μέσα στην κάλπη...εκείνη την ώρα μου δώσαν την εντύπωση, δεν ξέρω, σε σας αυτό δεν υπάρχει, σε μένα υπάρχει, πώς πηγαίναμε μικρά για μεταλαβιά, να μεταλάβουμε, με τι ιερή κατάνυξη πηγαίναμε να μεταλάβουμε.[...] Λοιπόν τις έβλεπες ναι μεν δειλά- δειλά έμπαιναν μέσα στο τμήμα, και με τι ευλάβεια πήγαιναν...σα να πήγαιναν να μεταλάβουν, αυτό μου θύμησαν, τόσο πολύ συνείδηση είχαν αποκτήσει. Το τι μεγάλο πράγμα κάνουνε, το τι πέτυχαν, το τι κατόρθωμα ήταν αυτό. Για

⁵⁸Θανάσης Τσουπαρόπουλος, *Οι λαοκρατικοί θεσμοί της Εθνικής Αντίστασης, ιστορική και νομική προσέγγιση*, εκδ. Γλάρος, Αθήνα, 1989, σελ. 82.

τις μεγαλύτερες αδιανόητο, αυτές που ήδη πριν το Μεταξά είχαν παρακολουθήσει ψηφοφορία, ήταν τελείως ξένες «μμμ...γυναίκα είσαι εσύ...», όσο για τις πιο νέες ως 18 χρονών που ψηφίζανε [...] Σας λέω, με τέτοια ιερή κατάνυξη και συγκίνηση σαν να πήγαιναν στον παπά να μεταλάβουν «των αχράντων μυστηρίων», τέτοιο πράμα. Μ' έπιανε ανατριχίλα όταν τις έβλεπα, μ' έπιανε ανατριχίλα.»⁵⁹

Σταθμό στην ιστορία του γυναικείου αντιστασιακού κινήματος στη Θεσσαλία, αποτέλεσε η Α' Πανθεσσαλική Σύσκεψη Γυναικών στη Θεσσαλία στις 26 Ιουλίου 1944 στον Ίταμο, στην οποία συμμετείχαν 125 αντιπρόσωποι από όλη την περιοχή. Από την εισήγηση της Μαρίας Αγριγιαννάκη- Καραγιώργη, μέλους της Πανθεσσαλικής Επιτροπής του ΕΑΜ, η οποία δημοσιεύτηκε στο *Ρήγα*, αντλούμε πολλά και ενδιαφέροντα στοιχεία για τη διαδρομή του γυναικείου κινήματος. Το σώμα που συγκροτήθηκε ήταν συμβουλευτικό, χωρίς δηλαδή δικαίωμα να εκλέξει αντιπροσώπους ή να πάρει αποφάσεις, το ιδιαίτερο στοιχείο του όμως ήταν, ότι συνήλθε ένα αμιγώς γυναικείο σώμα σε μία αρκετά μεγάλη περιοχή της χώρας.

Μπορεί το ποσοστό των γυναικών που ήταν οργανωμένες να ήταν ικανοποιητικό, όμως υπήρχε πρόβλημα με τη συμμετοχή τους στην ενδοοργανωτική ζωή. Ελάχιστες ήταν εκείνες οι οποίες τολμούσαν να αναλάβουν κάποιες πολιτικές ευθύνες παραπάνω, όχι γιατί δεν είχαν τη διάθεση, αλλά γιατί θεωρούσαν ότι δεν θα τις έφερναν εις πέρας, εξαιτίας του χαμηλού τους επιπέδου. Αυτό εντοπίστηκε από το ΕΑΜ, και στο κλείσιμο της εισήγησής της, η Μαρία Αγριγιαννάκη έθεσε ως στόχο του κινήματος το εξής:

« Να βάλουμε τη γυναίκα δίπλα από τον άντρα, σ' όλες τις εκδηλώσεις της κοινωνικής και οργανωτικής ζωής.[...] Να καταβάλουμε μεγάλη προσπάθεια για την ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου της γυναίκας».⁶⁰

Είναι ενδιαφέρων ο τρόπος με τον οποίο αποφασίζοταν ποιοί θα πάνε ως αντιπρόσωποι σε αυτές τις διαδικασίες. Σύμφωνα με τη Μαρία Καραγιώργη, δεν γινόταν πάντα εκλογές προκειμένου να αναδειχθούν οι αντιπρόσωποι, αλλά σε πολλές περιπτώσεις η διαδικασία ήταν πιο απλή.

« Κοίτα από το χώρο τους, ας πούμε σε ένα χωριό, λέγανε θα πάς εσύ, εσύ, εσύ...οι ίδιες οι γυναίκες μεταξύ τους. Στα χωριά δεν είχαν ξεχωριστές γυναικείες οργανώσεις οι γυναίκες, μαζί ήταν. [...] Λοιπόν, σηκώθηκαν και

⁵⁹ Συνέντευξη με τη Μαρία Καραγιώργη, Μηλιές Πηλίου, 12 Νοεμβρίου 2004.

⁶⁰ *Ο Ρήγας*, αρ. φύλλου 45, 3 Αυγούστου 1944.

ήρθαν εκεί πέρα (σ.σ. στον Ίταμο). όχι εκλεκτές από το κόμμα, αλλά εκλεκτές από τον ίδιο τους το χώρο.»⁶¹

Το πρόβλημα που αντιμετώπιζαν οι οργανώσεις αφορούσε στη σχέση τους με τις γυναίκες. Η συμμετοχή τους στα όργανα δεν είχε το μαζικό χαρακτήρα που επιθυμούσε το ΕΑΜ. Αυτό είχε να κάνει κυρίως με την έλλειψη εμπιστοσύνης που χαρακτήριζε τις γυναίκες, και στο φόβο που ένιωθαν όταν αναλάμβαναν μία διαφορετική δουλειά με πολιτικό χαρακτήρα. Οι περισσότερες θεωρούσαν ότι τα οργανωτικά τους καθήκοντα εκπληρώνονταν με την πληρωμή της συνδρομής και το διάβασμα του τύπου. Τέτοια προβλήματα αντιμετώπιζε κυρίως το ΕΑΜ, και όχι τόσο η ΕΠΟΝ και η ΕΑ, γεγονός το οποίο έχει σχέση με το ότι στις δύο τελευταίες οργανώσεις συμμετείχαν κυρίως νέες κοπέλες, με περισσότερο ανεπτυγμένο το αίσθημα του αυθορμητισμού και του ενθουσιασμού.

Το ΕΑΜ επεδίωκε την ενεργή συμμετοχή των γυναικών σε όλες τις εκδηλώσεις της αντίστασης, και αυτό είναι εμφανές στο παρακάτω απόσπασμα που δημοσιεύτηκε στη *Θύελλα* και είναι η ομιλία μιας ηλικιωμένης караγκούνας, στη σύσκεψη που έγινε στον Ίταμο, η οποία αρκετά λακωνικά περιγράφει την κατάσταση στο χωριό της:

«Χωριάτσα είμι γω κι χωριάτικα θα σας τα πω». Πάνω στο βήμα μια γριά караγκούνα, με το πρόσωπο ρημαγμένο απ' το λιοπύρι του καλοκαιριού, τα χέρια ροζιασμένα απ' το τσαπί και το δρεπάνι, μιλάει μπροστά σε χίλιους ανθρώπους με θάρρος και δίχως την παραμικρή συγκίνηση. Λες και σ' όλη της τη ζωή δεν έκανε τίποτε άλλο. « Μικρό είναι του χουργιόμ' αντίδρασ' δεν έχουμι ντίπ. Ίμαστι ούλοι ουργανουμέν'. Παένουμι στις συνεδριάσεις. Φτιάνουμι κι εράνους. Πλέκουμι κι κουβέρτες.[...]»⁶²

Όσο και αν φαίνεται περίεργο, τα παραπάνω λόγια αυτής της γυναίκας, εκφράζουν την αποδοχή της πολιτικής του ΕΑΜ σε ένα πολύ μεγάλο κομμάτι πληθυσμού και αντίστροφα, την προσπάθεια του ΕΑΜ να εντάξει στις γραμμές του ανθρώπους όλων των ηλικιών και των κοινωνικών στρωμάτων.

Το γεγονός ότι στην ΕΠΟΝ δεν αντιμετωπιζόταν μεγάλο πρόβλημα με τη συμμετοχή των γυναικών, το αναφέρει και η Μαρία Καραγιώργη στην εισήγησή της στη Σύσκεψη του Ίτάμου. Στον απολογισμό της δράσης των γυναικών που έκανε,

⁶¹ Συνέντευξη με τη Μαρία Καραγιώργη, Μηλιές Πηλίου, 12 Νοεμβρίου 2004.

⁶² Ανταπόκριση της Μαρίας Δήμου, που κρατούσε τα πρακτικά της σύσκεψης, για λογαριασμό της εφημερίδας *Θύελλα*. Δημοσιεύτηκε στο φύλλο της 9^{ης} Αυγούστου.

έδειξε ότι η ΕΠΟΝ ήταν η οργάνωση εκείνη που έδωσε μεγάλη ώθηση στη δραστηριοποίηση των νέων γυναικών. και η Εθνική Αλληλεγγύη στις πιο μεγάλες γυναίκες σε ηλικία.

« Η σημερινή μας οργανωτική κατάσταση είναι αρκετά ικανοποιητική. Έχουμε 101 χιλιάδες γυναίκες οργανωμένες σε σύνολο 270.000 [...] Κατά οργανώσεις στο ΕΑΜ έχουμε 28.108 σε σύνολο 88.128 δηλαδή 39%, στο ΕΕΑΜ 4.333 σε σύνολο 18.850 δηλαδή 22%, εφεδρικό ΕΛΑΣ 2.101 σε σύνολο 16.172 δηλαδή 12%, στην ΕΤΑ 144 σε σύνολο 3.500 δηλαδή 4%, στην Ε.Α. 23.463 σε 44.280 δηλαδή 53%, στην ΕΠΟΝ 24.885 σε σύνολο 52.285 δηλαδή 45%, στα Αετόπουλα 18.112 σε σύνολο 40.917 δηλαδή 44%.[...]»⁶³

Βλέποντας κανείς ότι μόνο 144 γυναίκες ήταν οργανωμένες στην Επιμελητεία του Αντάρτη, εύλογα θα αναρωτηθεί ποιός ήταν αυτός που κατάφερε και συντήρησε ένα αντάρτικο στρατό, ολόκληρο το διάστημα που αυτός δρούσε. Έχει ήδη αναφερθεί ότι η πιο βασική υπηρεσία που προσέφεραν οι γυναίκες στην αντίσταση ήταν η φροντίδα των ανταρτών. Είναι γεγονός λοιπόν, ότι η πλειοψηφία των γυναικών δεν αρνήθηκε ποτέ να βοηθήσει το αντάρτικο, είτε αυτό σήμαινε ότι έπρεπε να μαγειρέψει, να πλύνει, είτε να περιθάλπει. Αυτό δείχνει το εξής, όλες οι γυναίκες ήταν πρόθυμες να φανούν χρήσιμες και φιλόξενες, γεγονός το οποίο δεν είχε πάντα ιδεολογικά και πολιτικά κίνητρα. Δεν αντιλαμβάνονταν δηλαδή την προσφορά τους ως αμιγώς πολιτική πράξη, επομένως δεν συνειδητοποιούσαν την ανάγκη του να γίνουν μέλη σε κάποια οργάνωση. Επιπλέον, οι περισσότερες ήταν οργανωμένες στην Εθνική Αλληλεγγύη, το έργο της οποίας σε πολλές περιπτώσεις επικάλυπτε το έργο της Επιμελητείας, και αυτό κυρίως γιατί η Εθνική Αλληλεγγύη ήταν η πρώτη οργάνωση που ιδρύθηκε.

Το δεύτερο στοιχείο που προκύπτει, από την πιο προσεκτική ανάγνωση των παραπάνω στοιχείων, είναι ο μεγάλος αριθμός Αετόπουλων που υπήρχε στη Θεσσαλία. Το ΕΑΜ έδινε μεγάλη σημασία στη διάδοση της ιδεολογίας και του πολιτικού του προγράμματος στη νεολαία, και τα μέλη των Αετόπουλων ήταν μέχρι και 21 ετών. Τα αιτήματα και οι στόχοι της αντίστασης δεν περιορίζονταν στην απελευθέρωση της χώρας από τους κατακτητές, αλλά έθεταν και το ζήτημα της κοινωνικής αλλαγής. Είναι κατανοητό πως ο φορέας της αλλαγής αυτής δεν θα

⁶³ *Θέλλα*, αρ. φύλλου 2, 31 Αυγούστου 1944.

μπορούσε να ήταν άλλος από τη νεολαία, η οποία όμως πρώτα έπρεπε να γαλουχηθεί με ριζοσπαστικά και αγωνιστικά ιδανικά.

Το ΕΑΜ, καθώς και όλες οι οργανώσεις, επεδίωκαν όχι μόνο πιο μαζική συμμετοχή των γυναικών στις οργανώσεις, αλλά και την αξιοποίησή τους σε στελεχικές θέσεις που μέχρι τότε καταλάμβαναν συνήθως άνδρες. Η επίτευξη αυτού του στόχου αποτελούσε προϋπόθεση για την εγκαθίδρυση της λαοκρατίας μετά την απελευθέρωση που ευαγγελιζόταν το ΕΑΜ. Οι γυναίκες αποτελούσαν ένα πολύ σημαντικό ποσοστό του πληθυσμού, και μπορούσαν να επηρεάσουν σημαντικά την κοινωνία για διάφορα ζητήματα. Η ανάδειξη του γυναικείου παράγοντα σε καθοριστικό, θα αναδείκνυε και τις διαφορές του ΕΑΜ και από τις παραδοσιακές πολιτικές δυνάμεις του τόπου, αλλά και από τις υπόλοιπες αντιστασιακές οργανώσεις.

Είναι πολυάριθμες οι ανταποκρίσεις στις εφημερίδες για γεγονότα που αφορούν στην οργανωτική ζωή των γυναικών και όχι μόνο. Συνήθως αναφέρονται οι αποφάσεις και τα ψηφίσματα που προέκυπταν από τη σύγκληση των σωμάτων αυτών. Ειδικότερα αν δει κανείς τις αποφάσεις που αφορούν στο γυναικείο κίνημα, θα διαπιστώσει ότι μείζον ζήτημα ήταν η αύξηση του αριθμού των οργανωμένων γυναικών. Με βάση την εισήγηση της Καραγιώργη στη Σύσκεψη των γυναικών στον Ίταμο, « απ' όλες τις οργανώσιμες γυναίκες έχουμε στις οργανώσεις μας μόνο τα 4%, ενώ το ποσοστό από 68% μένει έξω απ' τις γραμμές μας κι ακόμα πιο μικρό είναι το ποσοστό σε στελέχη γιατί ελάχιστα ανταποκρίνεται στο ποσοστό των οργανωμένων γυναικών». ⁶⁴ Ιδιαίτερα στο χώρο της ΕΠΟΝ οι απαιτήσεις είναι μεγαλύτερες, γιατί θεωρητικά ήταν πιο εύκολο να πειστεί μια νέα κοπέλα να οργανωθεί σε αυτήν. Το παρακάτω άρθρο είναι απόσπασμα από μια επιστολή που έστειλε μια επονίτισσα σε μια εφημερίδα της ΕΠΟΝ, στο οποίο φαίνεται καθαρά η προσπάθεια των οργανώσεων να αυξήσουν τον αριθμό των μελών τους.

«Κάτι όμως μας στενοχωρεί πολύ και αυτό μου δώκε την αφορμή να ζητήσω να σας μιλήσω απ' την εφημερίδα μας. Μάθαμε πως σε πολλά χωριά της περιφέρειάς σας τα κορίτσια, οι συνομήλικες με μας δεν οργανώθηκαν. Τι κρίμα, τι κεραυνός για μας που χαρήκαμε την οργάνωσή μας και την πονούμε σαν αδελφούλα μας». ⁶⁵

⁶⁴ *Ο Ρήγας*, αρ. φύλλου 45, 3 Αυγούστου 1944.

⁶⁵ *Σάλπισμα*, αρ. φύλλου 3, 20 Αυγούστου 1943. (Το Σάλπισμα ήταν δεκαπενθήμερο όργανο του Περιφερειακού Συμβουλίου Καλαμπάκας της ΕΠΟΝ).

Πολύ συχνά συναντάμε αποφάσεις από συσκέψεις Επονίτικων οργανώσεων που θέτουν επιτακτικά «το ζήτημα της οργάνωσης των αδελφών ή συγγενών των επονιτών. Για αυτό το σκοπό προτείνουν να κυκλοφορήσουν ειδικές διαφωτιστικές εγκύκλιοι προς τους γονείς, και να οργανωθούν ομάδες προπαγανδιστριών. Τέλος, η ανάδειξη στελεχών στις Επονίτισσες να γίνεται με ταχύτερο ρυθμό από ότι στους Επονίτες»⁶⁶. Γιατί όμως τίθεται τόσο επιτακτικά το ζήτημα της προώθησης των γυναικών σε στελεχικές θέσεις; Πόσο μεγάλη σημασία είχε για το ΕΑΜ το να αποκτήσουν οι γυναίκες πολιτικά δικαιώματα;

Οι γυναίκες, όπως και η νεολαία, που αναφέρθηκαν παραπάνω, αποτελούσαν ένα σημαντικό κομμάτι της κοινωνίας, αλλά ακριβώς επειδή μέχρι τότε κινούνταν στην περιφέρεια όλων των πολιτικών διαδικασιών, θεωρούνταν και ήταν, κοινωνικά και πολιτικά άπειροι. Συνέπεια αυτού λοιπόν, ήταν να είναι περισσότερο διαμορφώσιμα πολιτικά υποκείμενα και με περισσή διάθεση για προσφορά. Αυτή η προσπάθεια όμως προσέκρουε πολλές φορές σε αντιλήψεις βαθιά ριζωμένες, ιδιαίτερα στους ανθρώπους της υπαίθρου. Η δυσκολία που συναντούσαν συνήθως οι γυναίκες, είχε να κάνει με την έλλειψη πείρας σε πολιτικά και οργανωτικά ζητήματα. Η ντροπή που ένιωθαν όταν επρόκειτο να μιλήσουν, μπροστά σε άνδρες κυρίως, είχε εντοπιστεί ως πρόβλημα πριν από την εξάπλωση της Αντίστασης, από την εποχή ακόμη που λειτουργούσαν οι οργανώσεις της ΟΚΝΕ. Αναφέρει η Μαρία Καραγιώργη, «Αυτό ήταν πολύ χειρότερο μέσα στις οργανώσεις. Μαζεύονταν ας πούμε δέκα παιδιά, τα δυό ήταν κορίτσια, τα άλλα ήταν αγόρια. Λέγαν τα αγόρια τις εξυπνάδες τους εκεί, λέγαν τα σοφά τους, τα κορίτσια σου λέει, εγώ τι θα πω; Έλεγαν δεν έχω τίποτα να προσθέσω...[...] σε μία οργάνωση βάσης είμαστε κορίτσια και αγόρια, το κορίτσι δυσκολεύονταν να μιλήσει. Ακόμα και στην Κομμουνιστική Νεολαία. Ε, λοιπόν όταν το '41 πια γίναμε οργανώσεις και αυτά, τότε έγινε πρόβλημα το τι θα γίνει [...] τα κορίτσια λεν δεν έχω να προσθέσω τίποτα, πώς δεν έχεις να προσθέσεις κορίτσι μου; Όταν είμαστε μεταξύ μας και κάνουμε παρεούλα λες ένα σωρό πράγματα και όταν κάνουμε συνεδρίαση κλείνεις το στόμα, γιατί;».⁶⁷

Ο δισταγμός των γυναικών είχε να κάνει με το γεγονός ότι μέχρι τότε ο δημόσιος χώρος ήταν ο κατεξοχήν χώρος που όριζαν οι άντρες. Οι οργανωτικές διαδικασίες αποτελούσαν προέκταση του δημόσιου χώρου, ειδικά με τη μαζικότητα που είχε λάβει το ΕΑΜ, και παρά τον αρκετά ριζοσπαστικό τρόπο λειτουργίας του,

⁶⁶ *Θεμελιωτής*, αρ. φύλλου 1, 2 Δεκεμβρίου 1943.

⁶⁷ Συνέντευξη με τη Μαρία Καραγιώργη, 12 Νοεμβρίου 2004, Μηλιές Πηλίου.

τα προβλήματα που υπήρχαν και πριν τον πόλεμο εξακολουθούσαν να υπάρχουν. Η καταπολέμηση νοοτροπιών που κυριαρχούσαν χρόνια, δεν ήταν εύκολη και αν αναλογιστεί κανείς τι προσπάθησε να κάνει το ΕΑΜ μέσα στα τέσσερα χρόνια της αντίστασης, θα διαπιστώσει ότι το μέγεθος της τομής με το παρελθόν ήταν μεγάλο. Ο πόλεμος έφερε στην επιφάνεια βαθύτερες ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας, οι οποίες μέσα από το ΕΑΜ βρήκαν διέξοδο και εκφράστηκαν, χωρίς να σημαίνει όμως ότι βρέθηκαν και οι κατάλληλοι τρόποι για να ικανοποιηθούν.

Στις 12- 13 Αυγούστου 1944, πραγματοποιήθηκε η Β΄ Πανθεσσαλική Συνδιάσκεψη της Εθνικής Αλληλεγγύης. Στο φύλλο της *Θύελλας* που δημοσίευσε άρθρο για τη Συνδιάσκεψη, είναι εμφανής ο ενθουσιασμός και η αισιοδοξία που χαρακτηρίζει το κοινωνικό έργο της οργάνωσης.

« Στυλοβάτες του νέου πολιτισμού δούλεψαν ακούραστα για τον εκπολιτισμό της χώρας. Η καλύτερη του βιοτικού επιπέδου, η υγεία κι η μορφωτική ανάπτυξη του λαού, στάθηκαν πάντα μια απ' τις ευγενικές τους φιλοδοξίες [...] Για πρώτη φορά ένοιωσε προστασία και περίθαλψη ο Θεσσαλικός λαός, για πρώτη φορά είδε κάποιον να ενδιαφέρεται για τη μιζέρια του για τις αρρώστειες του, για το παιδί του, γι' αυτόν τον ίδιον. Είδε τις γυναίκες της Ε.Α., μεσ' τις πιο τρομοκρατικές συνθήκες ν' αντιμετωπίζουν τον καταχτητή για να του εξασφαλίσουν ψωμί και φάρμακα.»⁶⁸

Σε ιδεολογικό επίπεδο, η αναγνώριση της προσφοράς των γυναικών ήταν δεδομένη, και η ενθάρρυνση των διάφορων πρωτοβουλιών που έπαιρναν οι γυναίκες ήταν απαραίτητη για την όλο και περισσότερο αποδοχή του ΕΑΜ από τον πλήθυσμό. Πρακτικά, όμως όσο κι αν από την πλευρά του ΕΑΜ έγιναν πολλές προσπάθειες, τα αποτελέσματα δεν ήταν τα αναμενόμενα.

2.4 Εκδοτικές δραστηριότητες γυναικών στη Θεσσαλία

Τα στοιχεία που έχουμε για αυτόν τον τομέα δράσης των γυναικών είναι ελάχιστα. Πληροφορίες μπορούμε να αντλήσουμε από τις εφημερίδες της περιοχής που ανακοινώνουν τις διάφορες πρωτοβουλίες των γυναικών στην περιοχή.

Στη Θεσσαλία η μεγαλύτερη, αμιγώς γυναικεία, εφημερίδα που

⁶⁸ *Θύελλα*, αρ. φύλλου 2, Θεσσαλία 31 Αυγούστου 1944.

κυκλοφορούσε ήταν η *Θύελλα*, γυναικείο όργανο του Εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα της Θεσσαλίας.⁶⁹ Υπεύθυνη για την έκδοσή της ήταν η Μαρία Δήμου, μετέπειτα δημοσιογράφος του Ριζοσπάστη, και το τυπογραφείο της βρισκόταν στη Μούχα της Νεβρόπολης.⁷⁰ Τα άρθρα που φιλοξενεί αφορούν σε ζητήματα που έχουν σχέση με τη θέση της γυναίκας μέσα στον αγώνα, αλλά έχουν και ενημερωτικό χαρακτήρα για τις διάφορες εκδηλώσεις που λαμβάνουν χώρα στην περιοχή της Θεσσαλίας.

Υπήρξαν και αρκετές άλλες προσπάθειες από διάφορες οργανώσεις να κυκλοφορήσουν εφημερίδες. Για παράδειγμα η Ισμήνη Δρόσου, τομεάρχης του ΕΑΜ στο Βόλο στο τμήμα γυναικών και έπειτα β' γραμματέας στην Κουκουράβα του Πηλίου, εξέδιδε την εφημερίδα *Γλυκοχάραμα* χρησιμοποιώντας τον πολύγραφο των σιδηροδρομικών.⁷¹ Ακόμη, διαβάζουμε στο φύλλο της 9^{ης} Απριλίου 1944 του *Ρήγα*, «κυκλοφόρησε η *Εαμίτισσα*, όργανο των γυναικών ΕΑΜ Πηλίου καθώς και ένα τομεακό φύλλο η *Ελληνίδα*»⁷². Υπάρχει αναφορά για ακόμη μία εφημερίδα που εξέδιδαν αγροτίσσες σε ένα χωριό στην περιοχή του Βελεστίου.

« Μικρή, δακτυλογραφημένη, συμπαθητική. «Γυναικεία Φωνή» ο τίτλος. Άρθρο καμπάνια, οργανωτική ζωή, ζητήματα του τόπου, πάτημα επαναστατικό. Τίποτα δεν της λείπει. Σωστή εφημερίδα. Μαχητική διάθεση απaráμιλλη [...] δείχνει πως η γυναίκα έχει πραγματικά αποκτήσει πολιτικό κριτήριο και συνείδηση του ρόλου της»⁷³

Η κυκλοφορία έντυπου υλικού, έπαιζε πολύ σημαντικό ρόλο στη λειτουργία των εαμικών οργανώσεων. Αποτελεί ένα από τα αιτήματα στις συνεδριάσεις αυτών, παρά το γεγονός ότι η λειτουργία ενός παράνομου εκδοτικού μηχανισμού ήταν εξαιρετικά δύσκολη. Το υλικό αυτό, εφημερίδες, μπροσούρες, βιβλία, ήταν το διαφωτιστικό υλικό των οργανώσεων. Γινόταν ανάλυσή του στις συνεδριάσεις τους και ήταν αφορμή για περαιτέρω συζητήσεις μεταξύ των μελών τους. Ακόμη ήταν, ο μοναδικός τρόπος να ενημερώνονται και οι πιο απομακρυσμένες περιοχές για την πορεία του πολέμου και στην Ελλάδα αλλά και στην Ευρώπη.

⁶⁹ Τα φύλλα της εφημερίδας που έχω εντοπίσει κυκλοφόρησαν το καλοκαίρι του 1944. Δεν έχω βρεί περισσότερες πληροφορίες για το πότε ακριβώς άρχισε και σταμάτησε η έκδοσή της, ούτε πόσα φύλλα κυκλοφόρησαν συνολικά.

⁷⁰ Λάζαρος Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση, Η Γερμανική Κατοχή*, τομ. Β', εκδ. "έλλα", Αθήνα, 1966, σελ. 162.

⁷¹ Νίτσα Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης 1941-44*, τόμ. Β', Βόλος 1985, σελ. 781.

⁷² *Ο Ρήγας*, αρ. φύλλου 16, 9 Απριλίου 1944.

⁷³ *Ο Ρήγας*, αρ. φύλλου 13, 25 Μαρτίου 1944.

«Παρ' όλες τις προσπάθειές μας, δεν κατέστη δυστυχώς ως τα τώρα, δυνατόν να αποκτήσει η γυναικεία εαμική οργάνωση το δικό της δημοσιογραφικό όργανο, έστω και πολύγραφο. Λείπουν πολλές προϋποθέσεις γι' αυτό. Προϋποθέσεις κατάλληλων στελεχών για τη σύνταξη, δυσκολίες μηχανισμού κλπ. πράγματα που όπως ξέρουμε ούτε οι πολυαριθμότερες από μας αντρικές οργανώσεις δεν μπόρεσαν να τις αντιμετωπίσουν ακόμα τοπικά.

Η μόνη εκδοτική μας προσπάθεια ήταν η «Καθοδήγηση», ένα μηνιαίο φύλλο διαφώτισης και ανάπτυξης οργανωτικών και άλλων θεμάτων η οποία μας εξυπηρέτησε πολύ. Βγήκαν εν όλω 3 φύλλα από 15 αντίτυπα κατά έκδοση. Ελπίζουμε να συνεχίσουμε την προσπάθεια αυτή.»⁷⁴

Το παραπάνω απόσπασμα είναι από την έκθεση δράσης που έκανε μια αντιπρόσωπος της Νομαρχιακής Επιτροπής ΕΑΜ Λάρισας, στην ολομέλεια της Πανθεσσαλικής επιτροπής. Είναι εμφανείς οι δυσκολίες που αντιμετώπιζαν όλες οι οργανώσεις σχετικά με το θέμα των εφημερίδων. Οι ελλείψεις σε ανθρώπους, που θα ήταν σε θέση να στελεχώσουν μια εφημερίδα, αλλά και σε υποδομή, καθιστούσε ιδιαίτερα δύσκολο αλλά και επικίνδυνο το όλο εγχείρημα. Είναι όμως αξιοσημείωτη η εξής παρατήρηση που γίνεται στο παραπάνω άρθρο: πώς είναι δυνατόν να αποκτήσει μια γυναικεία οργάνωση το υλικό που απαιτείται για τη λειτουργία ενός εκδοτικού μηχανισμού, όταν το στερούνται μεγαλύτερες, σε αριθμό, αντρικές, οργανώσεις; Το γεγονός ότι προτεραιότητα έχουν οργανώσεις που έχουν περισσότερα μέλη, είναι κατανοητό. Γιατί όμως να έχουν προτεραιότητα οι αντρικές οργανώσεις;

Ίσως το γεγονός ότι οι αναλφάβητες γυναίκες ήταν περισσότερες από τους άνδρες να έπαιξε κάποιο ρόλο, και να ήταν πιο εύκολο να στηθεί μια εφημερίδα από τους δεύτερους, αφού πληρούσαν μια πολύ βασική προϋπόθεση. Το επάγγελμα του δημοσιογράφου εκείνη την εποχή ασκούσαν περισσότεροι άνδρες παρά γυναίκες, και αυτό ενδεχομένως να έδινε μεγαλύτερη βαρύτητα σε μια εφημερίδα. Μπορεί να ήταν πιο δύσκολο να κατανοήσουν τα απλά μέλη των οργανώσεων τη σημασία του τύπου στην ανάπτυξη και τη διάδοση της αντίστασης, από ό,τι για τα στελέχη. Κυρίως οι ελλείψεις σε πρώτες ύλες, ήταν αυτές που ανάγκαζαν τις οργανώσεις να δίνουν προτεραιότητα σε κάποια έντυπα τα οποία θεωρούνταν πιο σημαντικά από κάποια άλλα.

⁷⁴ Ο Ρήγας, αρ. φύλλου 11, 12 Μαρτίου 1944.

Φυσικά δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν γυναίκες οι οποίες είτε αρθρογραφούσαν, είτε ήταν υπεύθυνες για την κυκλοφορία συγκεκριμένων εντύπων, η πλειοψηφία των γυναικών όμως που δούλεψαν στον τομέα του τύπου, είχαν αναλάβει κυρίως τη μεταφορά του έντυπου υλικού σε άλλες περιοχές.

Η έκδοση και κυκλοφορία αμιγώς γυναικείων εφημερίδων, δεν αποδείκνυε απλώς την πρόθεση του ΕΑΜ να ενισχύσει την οποιαδήποτε πρωτοβουλία αναλάμβαναν οι γυναίκες, αλλά ήταν και ένας τρόπος να απευθυνθεί σε μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα. Η ιδιαιτερότητα αυτής της ομάδας, έγκειται στους πολλαπλούς ρόλους που καλούνταν η γυναίκα να παίξει σε όλες τις κοινωνικές διαδικασίες, ειδικά μέσα σε πολεμικές συνθήκες. Οι εφημερίδες και γενικότερα το έντυπο υλικό των οργανώσεων, είχαν λιγότερο διαφωτιστικό και περισσότερο προπαγανδιστικό χαρακτήρα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το φυλλάδιο της Χρύσας Χατζηβασιλείου, *Πώς πρέπει να δουλέψει η γυναίκα στο ΕΑΜ*, που κυκλοφόρησε από την Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ τον Φεβρουάριο του 1943. Σε αυτό καταρχάς γίνεται ανάλυση της γενικής κατάστασης που επικρατούσε στη χώρα από την έναρξη της κατοχής και έπειτα σε ένα δεύτερο επίπεδο, αναλύονται οι τρόποι με τους οποίους η γυναίκα, ως πολιτικό και κοινωνικό υποκείμενο, θα μπορούσε να συμβάλει στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα.

Στο φυλλάδιο αυτό λοιπόν, αναλόγα με τη θέση που κάθε γυναίκα κατέχει στην κοινωνία καλείται να βοηθήσει στην υπόθεση της απελευθέρωσης. Ομαδοποιεί, κατά κάποιο τρόπο η Χατζηβασιλείου τις γυναίκες, προκειμένου να γίνει πιο σαφής ο ρόλος που πρέπει η καθεμιά να παίξει στο χώρο της. Ξεκινά λοιπόν από τις εργάτριες, λέγοντας ότι ο χώρος των εργαζομένων είναι αυτός από τον οποίο κρίνεται όχι μόνο η έκβαση του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, αλλά και η προοπτική της κοινωνικής αλλαγής. Είναι εμφανής η επιρροή του Κομμουνιστικού Κόμματος, του οποίου στέλεχος ήταν η Χατζηβασιλείου, ειδικά στο χώρο του ΕΕΑΜ. Πρόθεση του Εργατικού ΕΑΜ ήταν να καταφέρουν οι εργαζόμενοι να συνδυάσουν τη συνδικαλιστική με την πολιτική δράση. Αυτό πρακτικά σήμαινε το εξής, αφενός μεν οι εργαζόμενοι έπρεπε να διεκδικήσουν καλύτερευση της ποιότητας ζωής με αύξηση των μισθών για παράδειγμα, και αφετέρου δε να διεκδικήσουν ελεύθερες εκλογές για τις διοικήσεις τους, ώστε να αναδειχθούν οι «πραγματικοί αγωνιστές» που θα αντιπροσώπευαν τους εργάτες. Ο ρόλος των γυναικών στο χώρο των εργοστασίων κάθε άλλο παρά βοηθητικός ήταν. «οι πιο άξιες θα σταθούν άξιες να πάρουν μέρος στη Διοίκηση της οργάνωσης του εργοστασίου και ακόμα θα το αντιπροσωπεύσουν

στην κλαδική οργάνωση»⁷⁵. Οι οργανώσεις έθεταν τους ίδιους στόχους, και είχαν τις ίδιες απαιτήσεις, και για τους άντρες εργάτες και για τις γυναίκες εργάτριες. Επιπλέον, οι γυναίκες ως μέλη της Εθνικής Αλληλεγγύης, είχαν περισσότερα καθήκοντα στον τομέα της πρόνοιας και της κοινωνικής αλληλεγγύης, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως «πρωτότυπο μέτωπο δράσης και μέτωπο αντίστασης στον εχθρό. Γιατί πρέπει να νιώσει ο καθένας μας, πως κάθε Έλληνας ή Ελληνίδα που πεθαίνουν από τη σημερινή συμφορά είναι και μια νίκη του εχθρού.»⁷⁶

Αυτό που τονίζεται ιδιαίτερα μέσα στο κείμενο, είναι η αναγκαιότητα της οργανωμένης πάλης, η οποία χρειάζεται πρόγραμμα στη δράση, σύστημα, απόλυτη πειθαρχία και αυταπάρνηση. Για τη γυναίκα της υπαίθρου αυτό σήμαινε «υποταγή» στις ανάγκες των ανταρτών, που κατά κύριο λόγο δρούσαν στα χωριά. Πρωταρχικό μέλημα της αγρότισσας ήταν η οργάνωση της «άμυνας κατά του θανάτου», να μην πεθάνει δηλαδή κανείς από την πείνα. Στη διάρκεια της κατοχής η ύπαιθρος είχε επωμιστεί όλο το βάρος της διατροφής και των αστικών κέντρων, η πολιτική των κατακτητών όμως να λεηλατούν τη σοδειά, δημιουργούσε πολλά προβλήματα και γι' αυτό η αντίσταση των χωρικών θεωρήθηκε από το ΕΑΜ «το κάστρο» της.

Το ΕΑΜ απευθύνεται σε όλες τις γυναίκες ανάλογα με το χώρο από τον οποίο προέρχονται, και τις καλεί να λάβουν μέρος στον αγώνα με όλες τους τις δυνάμεις. Όμως υπάρχει ένα συνεκτικό στοιχείο όλων, είτε είναι αγρότισσες, είτε είναι υπάλληλοι, είτε είναι δασκάλες ή φοιτήτριες, όλες είναι γυναίκες που για την ελληνική κοινωνία της εποχής αυτό σήμαινε πολύ συγκεκριμένα πράγματα. Η γυναίκα μάνα, αδελφή ή σύζυγος ανησυχεί για το παιδί, τον αδελφό, τον σύζυγο αντίστοιχα, γεγονός που την καθιστά αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνίας και άγρυπνο φρουρό της οικογένειας και του έθνους. Χρέος της είναι, όπως αναφέρεται και μέσα στο κείμενο « να βάλει το μικρό λιθαράκι στο λαμπρό οικοδόμημα του μελλοντικού κόσμου».

Το αίτημα της λαοκρατίας τίθεται από την αρχή της ιδρύσεως του ΕΑΜ, και αναδεικνύει την έντονη διάθεση για κοινωνική αλλαγή που είχε ο κόσμος. Γιατί όμως για τις γυναίκες τίθεται πιο επιτακτικά η κοινωνική αλλαγή; Μέχρι τότε ήταν παραγκωνισμένη από τη δημόσια σφαίρα, και ο μοναδικός της ορίζοντας ήταν η οικογένεια και το σπίτι. Στη διάρκεια της κατοχής όμως το ΕΑΜ ζητάει από τις

⁷⁵ Χρύσα Χατζηβασιλείου, *Πώς πρέπει να δουλέψει η γυναίκα στο Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο*, Κεντρική Επιτροπή ΕΑΜ, Φεβρουάριος 1943, σελ. 6.

⁷⁶ Στο ίδιο, σελ. 10.

γυναίκες να συμμετάσχουν σε μια εθνική υπόθεση, και μάλιστα χωρίς περιορισμούς και προϋποθέσεις, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα το γυναικείο ζήτημα ως μείζων εθνικό ζήτημα, του οποίου η λύση όμως θα δινόταν με την αλλαγή των υπάρχοντων συσχετισμών. Για λόγους διαφωτιστικούς λοιπόν, δημοσιεύονταν άρθρα από στελέχη του ΕΑΜ ή του ΚΚΕ, τα οποία συζητούσαν τη μελλοντική θέση της γυναίκας στην κοινωνία της λαοκρατίας. Ένα τέτοιο άρθρο δημοσιεύτηκε στο *Ρήγα* υπογεγραμμένο από τη Μαρία Σβώλου, Εθνοσυμβούλου της Αθήνας, με τίτλο « Η γυναίκα στη λαοκρατία»⁷⁷. Η Σβώλου ξεκινά λέγοντας πως, ό,τι γράφει τα γράφει εν ονόματι του μισού πληθυσμού της χώρας, ο οποίος πρέπει να πάψει πια να υποτιμάται και να μένει στο περιθώριο. « αφού μονάχες πήραν το δικαίωμα να εξισωθούν μπρός το θάνατο».

Η ισοτιμία ανδρών και γυναικών είναι εφικτή μόνο μέσα σε μια λαοκρατική κοινωνία, μόνο δηλαδή όταν συντελεστεί κοινωνική και οικονομική αλλαγή. Η ανάλυση που γίνεται από τη Σβώλου είναι πολυεπίπεδη. Σχολιάζει την κοινωνία από την οπτική όχι μόνο της γυναίκας αλλά των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων γενικότερα. Ο αναλφαβητισμός ήταν μία από τις μεγαλύτερες δυσκολίες που αντιμετώπισε το ΕΑΜ στην προσπάθειά του να εμψύσει τους στόχους του σε ολόκληρη την κοινωνία. Σύμφωνα με τη Σβώλου το ποσοστό των αναλφάβητων ανδρών είναι 41% και των γυναικών 60%, τα οποία οφείλονται αφενός μεν στο γεγονός ότι δεν υπήρχαν αρκετά σχολεία που να καλύπτουν τις ανάγκες ολόκληρου του πληθυσμού, και αφετέρου δε στις ξεπερασμένες αντιλήψεις της κοινωνίας σε σχέση με τη μόρφωση των παιδιών. Ακόμη, με αφορμή την εφαρμογή της λαϊκής αυτοδιοίκησης στη διάρκεια της Αντίστασης, συζητάει τον τρόπο άσκησης της εξουσίας σε τοπικό και σε εθνικό επίπεδο και τη σημασία της γυναικείας συμμετοχής σε αυτόν.

Το πώς και ποιός θα είναι ο μεταπολεμικός κόσμος, είναι κάτι το οποίο δεν απασχολούσε μόνο το ΕΑΜ, αλλά και την Ευρώπη ολόκληρη. Η φρίκη του πολέμου οδήγησε τον κόσμο σε πιο ριζοσπαστικούς τρόπους σκέψης, αλλά και πρακτικές, και η ανάγκη για αλλαγή εκφράστηκε και στο όραμα του ΕΑΜ μέσω του στόχου για λαοκρατία και κοινωνική δικαιοσύνη. Το παραπάνω άρθρο λοιπόν, προσπαθεί να περιγράψει μια διαφορετική κοινωνία, που θα λειτουργεί με βασικό γνώμονα τις ανάγκες της πλειοψηφίας του λαού «ανεξάρτητα από την οικονομική του κατάσταση,

⁷⁷ Ο *Ρήγας*, αριθμός φύλλου δεν αναγράφεται. 9 Ιουλίου 1944.

τη φυλετική ή εθνική του καταγωγή, τη νόμιμη ή μη προέλευσή του και τη θρησκεία του».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΗΘΙΚΕΣ ΚΑΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ «ΑΝΗΘΙΚΕΣ», το πρότυπο της Ελληνίδας αγωνίστριας

3.1 Κοινωνικό φύλο και πόλεμος

Ο πόλεμος, είναι μια ακραία κατάσταση, η οποία οδηγεί συνήθως στην διάλυση του κοινωνικού ιστού και των δεδομένων που υπάρχουν κατά τη διάρκεια των ειρηνικών περιόδων. Είναι μια διαδικασία, η οποία επηρεάζει το φύλο (gender) ανδρών και γυναικών, ανεξάρτητα από το αν πολεμούν ή όχι, αποτελεί μια πρόκληση και συνάμα μια πρόσκληση για την επιβεβαίωση της αρρενωπότητας των ανδρών, αλλά και μια δοκιμασία του κουράγιου, της ωριμότητας και της γενναιότητας των γυναικών. Ο τρόπος με τον οποίο η κοινωνική ιεραρχία διαμορφώνεται και δομείται ακόμη και μέσα στις αντίξοες πολεμικές συνθήκες, δεν διαφοροποιείται από το βασικό τρόπο με τον οποίο είναι δομημένες οι κοινωνίες. Οι άνδρες είναι αυτοί που κατά κύριο λόγο βρίσκονται εκτός σπιτιού, στο πεδίο της μάχης δηλαδή, ενώ οι γυναίκες εξακολουθούν να είναι οι φύλακες της οικογενειακής εστίας στα μετόπισθεν.⁷⁸ Ο πόλεμος και ο στρατός είναι έννοιες στενά συνδεδεμένες με τους άνδρες, όμως δεν αποτέλεσαν ποτέ ένα αμιγώς ανδρικό πεδίο δράσης, αφού οι ανάγκες που δημιουργούνται σε τόσο ακραίες συνθήκες είναι πιο σημαντικές από τη διατήρηση των προπολεμικών διχοτομικών κατασκευών. Βέβαια, ο καταμερισμός των καθηκόντων των ανδρών και των γυναικών στο πόλεμο και η συμμετοχή τους σε αυτόν είναι διαφορετικός. Σε ολοκληρωτικούς πολέμους όμως τα όρια μεταξύ του πεδίου της μάχης και των μετόπισθεν δεν είναι τόσο ευδιάκριτα. Το πώς ορίζονται οι θέσεις στις οποίες ανήκουν τα δύο φύλα σε εμπόλεμες περιόδους, είναι αποτέλεσμα μιας ιδεολογικής κατασκευής του ανδρισμού και της θηλυκότητας μέσα στην κοινωνία, παρά η αντανάκλαση κάποιων αποφάσεων βασισμένων σε αντικειμενικές δυσκολίες ενσωμάτωσης των γυναικών σε ρόλους μαχητριών. Άλλωστε η εικόνα της γυναίκας μαχήτριας είναι πολύ διαδεδομένη, ειδικά στα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα που εκδηλώθηκαν στην Ευρώπη στο 19^ο και 20^ο αιώνα, εξαιτίας της κοινής ιδεολογικής θέσης που εξέφραζαν τα μέλη των κινήματων αυτών. Σε αυτές τις

⁷⁸ George Mosse, *Nationalism and Sexuality, Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe*, Howard Fertig, New York, 1985, σελ. 114.

περιπτώσεις οι γυναίκες συμβολίζουν την ελευθερία και τον εκμοντερνισμό της κοινωνίας και η συμμετοχή τους στο στρατό είναι αποδεκτή. Υπάρχει όμως και η άλλη όψη, στην οποία οι γυναίκες δεν συμμετέχουν επίσημα στον πόλεμο, δεν είναι δηλαδή μάχιμες, αλλά αναλαμβάνουν ρόλους περισσότερο υποστηρικτικούς σε αυτόν διατηρώντας έτσι την εθνική κουλτούρα και παράδοση. Στον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, οι γυναίκες, σε όλες τις χώρες της Ευρώπης αλλά και στην Αμερική, κλήθηκαν να μούν στην παραγωγική διαδικασία, να προσφέρουν εθελοντική εργασία όπου υπήρχε ανάγκη και να στελεχώσουν ακόμη και θέσεις στο στρατό.

Οι έμφυλες ταυτότητες, μέσα σε συνθήκες πολέμου, ανακατασκευάζονται προκειμένου να μπορέσουν να ανταποκριθούν καλύτερα στα νέα δεδομένα που προκύπτουν. έτσι η θέση και ο ρόλος της γυναίκας δεν θα μπορούσαν να μείνουν αμετάβλητα, όταν η ίδια θα αναγκαστεί να εργαστεί σε ένα παραδοσιακά ανδροκρατούμενο περιβάλλον. Οι πολιτισμικές κατασκευές του άνδρα και της γυναίκας, πρέπει να συμβαδίζουν με τις ιστορικές συγκυρίες, αλλιώς παύουν να εξυπηρετούν τους στόχους για τους οποίους αρχικά κατασκευάστηκαν. Εν τούτοις, οι αλλαγές που συντελούνται στη διάρκεια του πολέμου αναπόφευκτα δεν έχουν μόνιμο χαρακτήρα. Η γυναίκα οφείλει να διατηρήσει τα θηλυκά χαρακτηριστικά της, ώστε να μη διαταραχθούν τελείως οι προπολεμικές ισορροπίες, οι οποίες πρέπει να επανέλθουν μετά την κρίση. Έχει σημασία να γίνει κατανοητό, πως η αναστολή των διαχωριστικών ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες, και στους χώρους που και οι δύο εκπροσωπούν, είναι προσωρινή. Το έθνος καλεί και αποδέχεται την αλλαγή του ρόλου της γυναίκας μόνο κατά τη διάρκεια του πολέμου, παράγοντας έτσι, άθελά του, κοινωνική ισότητα, «επιτρέποντας» τους να είναι οικονομικά ανεξάρτητες και να έχουν την εξουσία μέσα στην οικογένεια, φυσικά μέχρι την επιστροφή των συζύγων.⁷⁹ Η επιστροφή των γυναικών με το τέλος του πολέμου στο «φυσικό» τους χώρο, το σπίτι, αποτελούσε προϋπόθεση για την συμμετοχή τους στο δημόσιο γίνεσθαι στη διάρκεια του πολέμου. Ο πόλεμος ως διαδικασία προκάλεσε μια κοινωνική κινητικότητα, που με τη σειρά της οδήγησε σε μία ιδεολογική κρίση. Η όλο και μεγαλύτερη διεξόδυση του κράτους στην καθημερινή ζωή των πολιτών αναίρεσε σε ένα μεγάλο βαθμό τον έμφυλο τρόπο με τον οποίο μέχρι τότε η κοινωνία ήταν διαρθρωμένη. Τα πάντα τέθηκαν στην υπηρεσία του έθνους και επομένως η

⁷⁹ Margaret & Patrice- R. Higonnet, «The Double Helix», στο *Behind the Lines, Gender and the Two World Wars*, επιμ. Margaret Randolph Higonnet, Jane Jenson, Sonya Michel, Collins Weitz, Yale University Press, pp. 31-50.

ιδιωτική σφαίρα, χώρος κατ'εξοχήν γυναικείος, περιορίστηκε και οι γυναικείες δραστηριότητες μεταφέρθηκαν στη δημόσια σφαίρα.

Τα χαρακτηριστικά της ταυτότητας ανδρών και γυναικών, στα πλαίσια του έθνους, πηγάζουν κυρίως από την ιδέα της οικογενειακής εστίας ως μέρος ασφαλές, που δημιουργεί την αίσθηση του ανήκειν. Αυτή η εικόνα της οικογένειας και του σπιτιού στη διάρκεια του πολέμου ενισχύεται και αποκτά συμβολικές διαστάσεις για τους μαχόμενους αναφορικά με το «για τι αξίζει να πολεμά κανείς». ⁸⁰ Η πυρηνική πατριαρχική οικογένεια παρουσιάζει ρωγμές, και το κενό που αφήνουν οι άνδρες φεύγοντας, έρχεται να καλύψει το κράτος. Στην περίπτωση του Β' Παγκοσμίου πολέμου στην Ελλάδα, το κράτος δεν μπόρεσε να παίξει επιτυχώς το προστατευτικό του ρόλο, εξαιτίας της διάλυσής του στη διάρκεια της κατοχής. Μέσα σε αυτές τις δύσκολες περιστάσεις παραδοσιακές έννοιες και αξίες όπως αυτές της οικογένειας, αντικαθίστανται από ευρύτερες έννοιες, όπως το έθνος. Οι άνδρες καλούνται να υπερασπιστούν το έθνος και αυτό αναλαμβάνει τα δικά τους καθήκοντα, την προστασία δηλαδή της οικογένειας και των αξιών της. Αντίστοιχα και οι γυναίκες, ως μητέρες, σύζυγοι, αδελφές πρέπει να υποτάξουν τις ανάγκες τους σε αυτές της κοινότητας του έθνους, χωρίς ταυτόχρονα να αλλάξει το “gender status quo” ⁸¹

Ο επαναπροσδιορισμός των έμφυλων ρόλων στον πόλεμο αποτελούσε μια προβληματική διαδικασία, καθώς σε μεγάλο βαθμό κρινόταν από αυτόν, το αν θα παρέμεναν μεταπολεμικά οι προπολεμικές ισορροπίες ή αν θα γίνονταν κάποιες αλλαγές. Με αυτό τον τρόπο γίνεται κατανοητό πώς το γυναικείο σώμα αποτέλεσε ένα ακόμη «πεδίο μάχης» για κατακτητές και κατακτημένους, και πώς το φύλο και η σεξουαλικότητα των γυναικών έπαιξαν ρόλο στην εμπόλεμη κατάσταση. ⁸² Ο πόλεμος έφερε τεράστιες αλλαγές στις σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών, δημιούργησε νέες υποχρεώσεις αλλά και νέες ευκαιρίες για όλους. Η απουσία των ανδρών από το σπίτι από τη μια ανάγκασε τις γυναίκες να αναλάβουν υποχρεώσεις πρωτόγνωρες για τις ίδιες, στις ευρωπαϊκές χώρες εργάστηκαν στην πολεμική βιομηχανία καλύπτοντας τα κενά των ανδρών, από την άλλη όμως τους έκανε να νιώσουν ένα αίσθημα ελευθερίας το οποίο μπορούσαν να εκμεταλλευτούν όποτε

⁸⁰ Phil Goodman, «Patriotic Fertility: Women's Morals and Men's Morale during the Second World War» στο *Gender and History*, Vol. 10 No.2 August 1998, pp. 278-293.

⁸¹ *Behind the Lines, Gender and the Two World Wars*, επιμ. Margaret Randolph Higonnet, Jane Jenson, Sonya Michel, Collins Weitz. Yale University Press, σελ. 10.

⁸² Anette Warring, «Intimate and Sexual Relations», στο *Surviving Hitler and Mussolini, Daily Life in Occupied Europe*, ed. Robert Gildea, Olivier Wievorka and Anette Warring, Berg, Oxford- New York, 2006, σελ. 89.

ήθελαν. Η απουσία του συζύγου και ταυτόχρονα η παρουσία των στρατιωτών από τις δυνάμεις κατοχής, καλλιέργησαν ένα κλίμα ηθικού πανικού σε κοινωνίες που αναζητούσαν εκείνη την περίοδο εθνική και πολιτισμική υπακοή.⁸³

Το φύλο, αποτελεί σημαντικό παράγοντα για να κατανοήσουμε τις αλλαγές που υπέστη η κατοχική κοινωνία. Αντίστροφα, ο αντίκτυπος της Κατοχής στις έμφυλες σχέσεις καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τις ισορροπίες ανάμεσα στις έμφυλες σχέσεις που διαμορφώθηκαν μεταπολεμικά. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς ότι ο περί φύλου λόγος, αποτελεί κοινό τόπο και για τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα. Τα θέματα του φύλου και τα ζητήματα που είχαν σχέση με τη σεξουαλικότητα και των δύο φύλων, απασχολούν τα εμπλεκόμενα στον πόλεμο κράτη αλλά και τις δυνάμεις της αντίστασης. Η εμπόλεμη κατάσταση έφερε τις κοινωνίες μπροστά σε διλήμματα ηθικά, αναγκάζοντάς τες να τηρήσουν ιδιαίτερα σκληρή στάση απέναντι σε οποιαδήποτε παρέκκλιση αντιλαμβάνονταν. Καθ' όλη τη διάρκεια της Κατοχής αλλά και μετά την απελευθέρωση, έχουμε περιστατικά διαπόμευσης γυναικών, σε ολόκληρη την Ευρώπη, που συνεργάστηκαν με τους κατακτητές.

Όσον αφορά την Ελλάδα, το πέρασμα των γυναικών από τον ιδιωτικό χώρο στο δημόσιο σε συνθήκες εξαιρετικά επικίνδυνες, επενδύθηκε με ένα ιδιαίτερο λόγο, από τη μεριά του ΕΑΜ. Στη διάρκεια της κατοχής προέκυψαν πολλές αλλαγές στις σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών, η απουσία των ανδρών από το σπίτι δημιούργησε νέες δυνατότητες αλλά και νέες υποχρεώσεις στις γυναίκες. Ήταν ταυτόχρονα μία ευκαιρία για τις γυναίκες, αλλά και μία απειλή για τα ήθη μιας παραδοσιακής κοινωνίας, όπως η ελληνική, η οποία μέσα στις πολεμικές συνθήκες έγινε περισσότερο άκαμπτη και απαιτητική ως προς την τήρηση των ηθικών και πολιτισμικών ισορροπιών.

Μπορεί το ΕΑΜ να είχε υιοθετήσει ένα αρκετά ριζοσπαστικό πρόγραμμα, και αρκετά προοδευτικές ιδέες σε σχέση με διάφορα κοινωνικά ζητήματα, όμως ο λόγος του, που αφορούσε ζητήματα ηθικής, δεν διέφερε πολύ από αυτόν των παραδοσιακών κομμάτων και αντιλήψεων. Η ανάγκη της αποφυγής του «φυσικού, εθνικού και ηθικού εκφυλισμού της Ελλάδας»⁸⁴ στον οποίο οδηγούσε αναπόφευκτα η

⁸³ Anette Warring, «Intimate and Sexual Relations», στο *Surviving Hitler and Mussolini, Daily Life in Occupied Europe*, ed. Robert Gildea, Olivier Wieviorka and Anette Warring, Berg, Oxford- New York, 2006, σελ. 91.

⁸⁴ Τασούλα Βερβενιώτη, *Η Γυναίκα της Αντίστασης, Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1994, σελ. 144.

πορνεία και η πείνα, γινόταν όλο και περισσότερο επιτακτική.

Η εκπόρνευση των γυναικών, για την οποία κάνει λόγο το ΕΑΜ αλλά και όλα τα απελευθερωτικά κινήματα στην Ευρώπη αυτή την περίοδο, δεν αφορά την επιλογή μιας γυναίκας να ασκήσει την πορνεία ως επάγγελμα. Αντίθετα αφορά τις γυναίκες οι οποίες για λόγους οικονομικούς, κοινωνικούς, είχαν σχέσεις με στρατιώτες είτε των δυνάμεων κατοχής, είτε των συμμαχικών δυνάμεων. Οι σχέσεις αυτές αφορούσαν την ιδιωτική ζωή του ζευγαριού, όμως ταυτόχρονα ήταν ένα ζήτημα που είχε αντίκτυπο στις σχέσεις κατακτητών και κατακτημένων. Η κύρια αιτία που ωθούσε κάποιες γυναίκες να συνάψουν τέτοιες σχέσεις ήταν η πείνα, και η ανάγκη για προστασία από την καθημερινή απειλή, γιατί μέσω της σχέσης αυτής εξασφάλιζαν τα προς το ζην και την ασφάλειά τους. Ειδικά τον πρώτο χειμώνα της κατοχής με τη μεγάλη πείνα στα αστικά κέντρα, η λύση αυτή φάνταζε σε κάποιες γυναίκες ως η μοναδική. Κάποιες φορές μάλιστα οι ίδιες οι μητέρες ωθούσαν τις κόρες προς αυτή την κατεύθυνση, για την επιβίωση της οικογένειας.

Ταυτόχρονα με την πείνα όμως, σημαντικό ρόλο έπαιξε η «άμβλυνση» των ηθικών αντανάκλαστικών⁸⁵ που έφερε ο πόλεμος και που καθιστούσε, σε κάποιες περιπτώσεις, περισσότερο ανεκτές τέτοιες σχέσεις. Ανεξάρτητα από το αν οι σχέσεις αυτές βασιζόνταν στο συναίσθημα, ή αν γινόταν για λόγους περισσότερο πρακτικούς και ωφελμιστικούς, θεωρούνταν μεμπτές για το σύνολο της κοινωνίας. Υπήρχαν όμως και άλλα αίτια για την ύπαρξη του φαινομένου αυτού. Η παραδοσιακή πατριαρχική οικογένεια εμφάνισε ρωγμές εξαιτίας του πολέμου, καθώς πολλοί άνδρες σκοτώθηκαν ή εγκατέλειψαν το σπίτι, με αποτέλεσμα οι γυναίκες να αισθανθούν πιο ελεύθερες από ό,τι πριν. Αυτή η αίσθηση της ελευθερίας, δεν είχε να κάνει μόνο με τη δυνατότητα που απέκτησαν να κυκλοφορούν σε δημόσιους χώρους, αλλά κυρίως με την επιθυμία τους να διαχειριστούν τη σεξουαλικότητά τους όπως οι ίδιες επιθυμούσαν.

Εμφανίστηκαν ευκαιρίες πρόσβασης σε διασκέδασεις και πολυτέλειες που ποτέ πριν δεν είχαν σκεφτεί. Οι ξένοι στρατιώτες «κουβαλούσαν» μαζί τους έναν διαφορετικό αέρα, πιο ευρωπαϊκό, που φυσικά ασκούσε γοητεία. Οι γυναίκες αυτές, πίστευαν ότι μπορούσαν να διακρίνουν κάτω από τη στρατιωτική στολή, τον άνθρωπο και υποστήριζαν ότι αυτόν αγαπούσαν. Όμως οι σχέσεις αυτές ήταν βασισμένες στην ανισότητα. Το αντίκτυπο αυτής της επιλογής δεν ήταν το ίδιο για

⁸⁵Τασούλα Βερβενιώτη, *Η Γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα, 1994, σελ. 145.

τον άνδρα και τη γυναίκα, καθώς η δεύτερη έμενε στιγματισμένη για πάντα.

Τις περισσότερες φορές, η απόφαση μιας γυναίκας να συνάψει μια τέτοια σχέση, δεν είχε πολιτικά κίνητρα. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι δεν είχε πολιτικές συνέπειες. Μπορεί κάποιος εύλογα να πεί ότι αφορούσε την ιδιωτική ζωή τους, αλλά οι δημόσιες εμφανίσεις του ζευγαριού, δήλωνε πρώτα την αποδοχή των κατακτητών στα πάτρια εδάφη, και έπειτα την διεκδίκηση και κατάκτηση ενός άνδρα, ως αντικείμενο επιθυμίας. Ήταν ένα φαινόμενο, τις διαστάσεις του οποίου δεν μπορούμε να καθορίσουμε ακριβώς, και το οποίο επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τις σχέσεις κατακτητών και κατακτημένων.

Οι πόρνες αποτελούσαν μειοψηφία για την κοινωνία, και ο αντίκτυπος των πράξεών τους δεν είχε μεγάλη βαρύτητα, αλλά ούτε γινόταν ευρέως γνωστές. Εκτός αυτού, η σχέση τους με τους κατακτητές ήταν αμιγώς οικονομική, οπότε ήταν δύσκολο να υπάρξει συναισθηματικό δέσιμο μεταξύ τους. Το αντίθετο συνέβη με τις γυναίκες που ανέπτυξαν σχέσεις με τους κατακτητές, που οι πράξεις τους και γνωστές γινόταν αλλά και επηρέαζαν την πορεία της Αντίστασης. Η κατηγοριοποίηση των γυναικών αυτών, και η διαφορετική αντιμετώπισή τους από την κοινωνία, επιβεβαίωσε την κυρίαρχη άποψη του έθνους, που υποστήριζε την αδυναμία των γυναικών να σταθούν στο ύψος των περιστάσεων και να μην υποκύψουν στον όποιο πειρασμό εμφανιζόταν. Πώς όμως γινόταν γνωστά τα ονόματα αυτών των γυναικών; Στα στρατεύματα κατοχής γινόταν τακτικός έλεγχος για μόλυνση από αφροδίσια νοσήματα και οι στρατιώτες ήταν υποχρεωμένοι να ενημερώνουν τις τοπικές αρχές, το υγειονομικό, για τις γυναίκες που τους μετέδωσαν το αφροδίσιο νόσημα ⁸⁶. Αφού οι γυναίκες αυτές εντοπίζονταν, στη συνέχεια διασύρονταν.

«Πρέπει να σώσουν οι μάνες με κάθε θυσία τ' ανήλικα παιδιά από την καταστροφή. Να τα σέρνουν στα τμήματα ηθών οι καταχτητές και οι δικοί μας αστυνομικοί. Να τα καταγράφουν μαζί με τις πόρνες αναγκαστικά.[...] Να τα σφραγίζουν στο πόδι όταν είναι άρρωστα από μόλυσμα που πήραν από αυτούς. Να μπαινοβγαίνουν στο ειδικό νοσοκομείο ζουριασμένα,

⁸⁶ Anette Warring, «Intimate and Sexual Relations», στο *Surviving Hitler and Mussolini, Daily Life in Occupied Europe*, ed. Robert Gildea, Olivier Wieviorca and Anette Warring, Berg, Oxford- New York, 2006, σελ. 103.

άθλια, ράκη σωματικά και ψυχικά, σκορπίζοντας το μόλυσμα και τη διαφθορά τους σε κάποια άθλια γωνιά ή και σε άκρη του δρόμου.»⁸⁷

Ο πανικός που προκλήθηκε από την εκπόρνευση κάποιων γυναικών, δεν ήταν μόνο ηθικός αλλά και εθνικός και συνδέθηκε με την προδοσία όχι μόνο των χρηστών ηθών αλλά και του έθνους. Ακριβώς γι' αυτό το λόγο, η τιμωρία των γυναικών ήταν όχι μόνο πολύ αυστηρή αλλά και συμβολική.

Δεν είναι μόνο οι αρχές που ποινικοποιούν αυτές τις πράξεις, αλλά και οι ίδιοι οι αντάρτες επέβαλλαν διάφορες τιμωρίες στις γυναίκες αυτές. Σε πρώτη φάση εφαρμοζόταν η μέθοδος της καταγγελίας μέσω του αντιστασιακού τύπου, η οποία όμως δεν ήταν πάντα επιτυχημένη. Μετά, το λόγο έχουν οι νέες γυναίκες που συμμετέχουν σε εαμικές οργανώσεις, και επιφορτίζονται με το καθήκον να επαναφέρουν στο σωστό δρόμο τις παραστρατημένες. Στην επαρχία, όπως είναι αναμενόμενο, υπήρχε μεγαλύτερη αυστηρότητα. Στη Θεσσαλία, οι γυναίκες περιφρονούν και στιγματίζουν εκείνες που παρασύρθηκαν από τον κατακτητή και καταβάλλουν κάθε προσπάθεια για να τις διορθώσουν.⁸⁸ Στα πλαίσια αυτής της προσπάθειας, πρώτα και κύρια απευθύνονταν στις άμεσα ενδιαφερόμενες, προσπαθώντας να τις πείσουν για το σφάλμα το οποίο διαπράττουν. Σε περίπτωση που αυτό δεν είχε αποτέλεσμα, απευθύνονταν στις οικογένειές τους. Εάν τίποτα από όλα αυτά δεν είχε επιτυχία, τότε η πιο συνηθισμένη τιμωρία ήταν το κοντοκούρεμα, και το σημάδεμα στα μάγουλά τους με το γράμμα Π. Το γράμμα αυτό σήμαινε πόρνη και προδότρια, και στη συνείδηση του κόσμου τότε δεν υπήρχε σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο αυτών λέξεων. Η γυναίκα που τιμωρούνταν λοιπόν, τιμωρούνταν επειδή είχε προδόσει το έθνος και την πατρίδα της χρησιμοποιώντας το σώμα της, όπως μία πόρνη.

Η πρακτική του κουρέματος των μαλλιών ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη σε όλη την Ευρώπη την περίοδο της κατοχής, αλλά και της Απελευθέρωσης. Αυτό γιατί, ήταν μια ορατή ποινή ενός «μολυσμένου» σώματος. Ήταν μια τιμωρία με έντονο σεξιστικό τόνο, που σαν στόχο είχε να αποδώσει κοινωνική δικαιοσύνη, αλλά και να σηματοδέψει την αρχή μιας άλλης εποχής. Ανέκαθεν τα μαλλιά, και ειδικά τα μακριά, αποτελούσαν στοιχείο της θηλυκότητας μιας γυναίκας, χαρακτηριστικό δηλαδή της σεξουαλικότητας και της έμφυλης ταυτότητάς της. Η αφαίρεση αυτού του

⁸⁷ Χρύσα Χατζηβασιλείου. *Πώς πρέπει να δουλέψει η γυναίκα στο Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο*, Κεντρική Επιτροπή ΕΑΜ, Φεβρουάριος 1943, σελ. 29.

⁸⁸ Τασούλα Βερβενιώτη. *Η Γυναίκα της Αντίστασης: Η Είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1994, σελ. 149.

χαρακτηριστικού, η αλλαγή της εξωτερικής της εμφάνισης, αποτελούσε ένα είδος τιμωρίας για μια σεξουαλική πράξη και είχε επιπτώσεις και στις κοινωνικές της σχέσεις. Η τιμωρία για το σεξουαλικό «αμάρτημα» που μια γυναίκα είχε διαπράξει, είχε επίσης σεξουαλικό χαρακτήρα. Η αλλαγή στην εξωτερική εμφάνιση μιας γυναίκας είχε ως στόχο αφενός μεν να στερήσει τη θηλυκότητά της, και αφετέρου δε να δημοσιοποιήσει την πράξη που είχε διαπράξει, το οποίο τις καθιστούσε «σεξουαλικά ανήθικες». ⁸⁹ Ο τρόπος με τον οποίο μία γυναίκα θα διαχειριζόταν την σεξουαλικότητά της και το σώμα της σε μία τόσο κρίσιμη περίοδο, αποδείκνυε την διάθεσή της είτε να συμμετάσχει στην Αντίσταση, είτε να διαπράξει το έγκλημα της εθνικής προδοσίας. Η κοινωνία στην προσπάθειά της τονώνει το εθνικό συναίσθημα, αλλά και να ξαναβρεί την εθνική της ταυτότητα, έπρεπε να εξοστρακίσει από το σώμα της τα εθνικά μιάσματα.

Οι γυναίκες αυτές θεωρούνταν προδότες του έθνους και των αξιών που αυτό φέρει, γιατί πρόσφεραν έστω και λίγες στιγμές χαλάρωσης και ευχαρίστησης στους κατακτητές, γεγονός το οποίο αποτελούσε τη μέγιστη προδοσία. Την ώρα δηλαδή που σύσσωμο το έθνος προσπαθούσε να απελευθερωθεί, κάποιες όχι μόνο δε συμμετείχαν στην προσπάθεια αυτή, αλλά με τον τρόπο τους δυσκόλευαν το δύσκολο έργο της Αντίστασης. Το ΕΑΜ αλλά και ολόκληρη η κοινωνία, δεν ενδιαφέρονταν για το αν κάποια γυναίκα είχε ερωτευτεί έναν Γερμανό ή έναν Ιταλό. Ήταν δεδομένο ότι δεν μπορούσε να υπάρξει έρωτας με τον κατακτητή, το μόνο που υπήρχε, σύμφωνα με την κοινή γνώμη πάντα, ήταν σχέση συμφέροντος που συνάπτονταν εκούσια. Τιμωρούνταν όμως και για λόγους ηθικούς πέρα από τους πατριωτικούς. Η συνεργασία ενός άνδρα με τους κατακτητές θεωρούνταν προδοσία και μπορεί, ως ένα βαθμό, να επηρέαζε την εξέλιξη του πολέμου. Η μορφή συνεργασίας των γυναικών που εξετάζουμε όμως, οι προσωπικές σχέσεις με τους κατακτητές, τις περισσότερες φορές, δεν επηρεάζουν στο ελάχιστο την πορεία και την έκβαση του πολέμου. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι στη Γαλλία μόνο το 8% των γυναικών, που διαπόμπευσαν, είχαν συνεργαστεί με τους Γερμανούς σε πολιτικό επίπεδο. Αντίθετα, το 57% αυτών, κατηγορήθηκαν και τιμωρήθηκαν επειδή είχαν συνάψει προσωπικές σχέσεις με τους Γερμανούς. ⁹⁰

⁸⁹ Anette Warring, «Intimate and Sexual Relations», στο *Surviving Hitler and Mussolini, Daily Life in Occupied Europe*, ed. Robert Gildea, Olivier Wieviorka and Anette Warring, Berg, Oxford- New York, 2006, σελ. 121

⁹⁰ Fabrice Virgili, *Shorn Women, Gender and Punishment in Liberation France*, Berg, Oxford- New York, 2002, σελ. 14-15

Συνήθως η διαπόμπευση μιας γυναίκας αποτελούσε δημόσιο γεγονός και παρακολουθούνταν από πολύ κόσμο. Το κουρεμένο κεφάλι σε μία γυναίκα αποτελούσε αναγνωριστικό σημείο ενοχής, και ως στόχο είχε την αποσεξουαλικοποίηση του σώματος. Τα μαλλιά, ως σύμβολο της θηλυκότητας, αποτελούσαν «την ενσάρκωση του όπλου που χρησιμοποιήθηκε στην “οριζόντια συνεργασία”» και γι’ αυτό το λόγο έπρεπε να εξαφανιστούν.⁹¹ Η σεξιστική φύση της τιμωρίας του κουρέματος, έδειχνε ξεκάθαρα ποια έπρεπε να είναι τα όρια των έμφυλων σχέσεων, και ταυτόχρονα αντανάκλούσε τη σημασία της ιδιωτικής ζωής και της σεξουαλικότητας των γυναικών. Σύμφωνα με τον Virgili, οι σχέσεις κάποιων γυναικών με Γερμανούς, απέδειξαν την αποτυχία των ανδρών να φέρουν εις πέρας την «παραδοσιακή» τους αποστολή, να προστατεύσουν δηλαδή τις γυναίκες. Στη διάρκεια του πολέμου έχασαν τον έλεγχο του γυναικείου σώματος, και έπρεπε με κάποιο τρόπο να επανακτήσουν την κυριαρχία τους σε αυτό. «Σχεδόν σε όλες τις χώρες της Ευρώπης κούρεψαν τις γυναίκες, όχι γιατί τις έβλεπαν ως εχθρούς, αλλά επειδή τις έβλεπαν ως γυναίκες. Το σώμα τους και η σεξουαλικότητά τους έγινε το μέσο με το οποίο εκφράστηκε η εθνική ταυτότητα».⁹²

Σημαντικό ρόλο στην επιβολή της τάξης, πέρα από τις γυναίκες που συμμετείχαν στην ΕΠΟΝ, έπαιξε ο ΕΛΑΣ, ο οποίος σε πολλές περιπτώσεις λειτούργησε ως «τιμωρός»⁹³. Πέρα από την τιμωρία μιας συγκεκριμένης συμπεριφοράς, το κούρεμα και η διαπόμπευση, προκαλούσε φόβο και έδειχνε στον εχθρό ότι κάθε μορφή συνεργασίας γινόταν αντιληπτή και τιμωρούνταν ιδιαίτερα αυστηρά.

«Η εμφάνιση των ανταρτών στον Αλμυρό και η στάση τους έκανε κατάπληξη και επέσυρε τον θαυμασμόν του κόσμου. Μόλις μπήκαν κάλεσαν τις γυναίκες που είχαν σχέσεις με τον κατακτητή και τις εχώρισαν σε δύο κατηγορίες. Στη μία κατηγορία έβαλαν εκείνες που πηγαίνουν από ανάγκη με τους κατακτητές. Στην άλλη εκείνες που είχαν όλα τα καλά αλλά πήγαιναν γιατί είχαν αρρωστημένα μυαλά. Στις πρώτες είπανε ότι έπρεπε να βρουν δουλειά και αν δεν βρίσκανε να προτιμήσουν να πεθάνουν από την πείνα παρά να πέφτουν στην αγκαλιά του κατακτητή. Στις δεύτερες δεν βρήκαν ότι έχουν κανένα ελαφρυντικό και τις εδίκασαν. Η ποινή ήταν

⁹¹ Fabrice Virgili, *Shorn Women, Gender and Punishment in Liberation France*, Berg, Oxford- New York, 2002, σελ. 185.

⁹² Στο ίδιο, σελ. 217.

⁹³ Τασούλα Βερβενιώτη, *Η Γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1994, σελ. 148.

γνωστή. Κούρεμα και δύο Π στα μάγουλα. Τις ανάγκασαν δε ορισμένες φορές την ημέρα να γυρίζουν μέσα στην πόλη ώστε να τις βλέπουν οι άλλες και να έχουν υπόψη τι τις περιμένει σε περίπτωση που θα θέλουν να τις μιμηθούν.[...] να καταλάβει ο κόσμος πόσο σοβαρό και πολύμορφο είναι το έργο τους καθώς και πόσο ψηλά στέκονται ηθικώς».⁹⁴

Πέρα όμως από τις γυναίκες που εκούσια αποφάσισαν να συνάψουν σχέσεις με τους κατακτητές, υπήρχαν και πολλές περιπτώσεις γυναικών που βιάστηκαν από στρατιώτες. Η άποψη που διαμόρφωσαν, και έπειτα υιοθέτησαν οι περισσότερες κοινωνίες, δεν απέχει πάρα πολύ από αυτή που είχαν για τις πρώτες, αναγκάζοντας τις γυναίκες που έπεσαν θύματα βιασμού να σωπάσουν γι' αυτό το οδυνηρό περιστατικό της ζωής τους. Η μεταπολεμική συζήτηση, σε σχέση με τον έμφυλο χαρακτήρα του πολέμου, αναπτύχθηκε σε δύο επίπεδα. Το πρώτο έχει να κάνει με τον ένδοξο ανδρικό ηρωισμό και την προσφορά τους στην επιτυχία του αντιφασιστικού αγώνα, το δεύτερο επίπεδο υμνεί την αυτάπαρνηση των γυναικών για χάρη των ανδρών και της αντίστασης εν γένει. Τί γίνεται όμως με τις γυναίκες που έπεσαν θύματα βιασμού; Στην κοινή συνείδηση εξισώθηκαν με τις γυναίκες που συνεργάστηκαν με τον εχθρό, εκτός αυτού όμως απέδειξαν ότι ήταν ανίκανες να προστατεύσουν τον εαυτό τους, άρα η επιστροφή στο σπίτι ήταν απαραίτητη. Ο λόγος που αναπτύχθηκε γύρω από αυτό το θέμα έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην επαναφορά των προπολεμικών έμφυλων διχοτομικών κατασκευών, ενισχύοντας τον προστατευτικό ρόλο του άνδρα και μέσα στην οικογένεια αλλά και στο κράτος, αφού οι γυναίκες- θύματα, παραβίασαν, έστω και χωρίς τη θέλησή τους, ισχυρούς ηθικούς κώδικες και του φύλου τους αλλά και της πατρίδας τους.

Ο βιασμός μέσα σε συνθήκες εμπόλεμες, αποκτά συμβολικές διαστάσεις ως πράξη ατίμωσης όχι μόνο του προσώπου που είναι το θύμα, αλλά και ολόκληρης της φαντασιακής κοινότητας, που αυτό συμβολίζει. Ο βιασμός των γυναικών από τα στρατεύματα κατοχής σε όλες τις υπό κατοχή ευρωπαϊκές χώρες, δεν ήταν αποτέλεσμα της σεξουαλικής στέρησης που βίωναν οι στρατιώτες, άλλωστε γι' αυτό το σκοπό λειτουργούσαν οι οίκοι ανοχής. Η ατίμωση μιας γυναίκας συμβολίζει την ατίμωση ενός έθνους και των ιδανικών του, αποδεικνύοντας ταυτόχρονα την ανικανότητα των ανδρών να τα υπερασπιστούν. Η απειλή και μόνο του βιασμού ήταν αρκετά διαδεδομένη, ως μέσο τρομοκράτησης του γυναικείου πληθυσμού.

⁹⁴ Νίτσα Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης 1941-44*, τομ. Β', Βόλος 1985, σελ. 900.

Η Πανθεσσαλική Επιτροπή της Εθνικής Αλληλεγγύης, το καλοκαίρι του 1944 κατέγραψε τις περιπτώσεις βίας ενάντια στον άμαχο πληθυσμό από τις δυνάμεις Κατοχής. Τα περιστατικά που αναφέρονται είναι πράγματι συγκλονιστικά. Την περίοδο που η Θεσσαλία τελούσε υπό ιταλική κατοχή, υπάρχουν μαρτυρίες για ομαδικές κακοποιήσεις όχι μόνο γυναικών, αλλά και παιδιών και ηλικιωμένων. Οι Γερμανοί δεν ήταν πολύ διαφορετικοί από τους Ιταλούς, αλλά οργάνωναν με μεγαλύτερη μεθοδικότητα, ακρίβεια και σαδισμό τα εγκλήματά τους. «Βίαζαν με επικεφαλής τον αξιωματικό ή διάλεγαν και ατίμαζαν μπροστά στους άλλους κορίτσια και γυναίκες όπως έγινε στην Καστανιά Καλαμπάκας. [...] Στην Δεσκάτη Ελασσόνας βίασαν όλες τις γυναίκες από 15 ως 80 χρονών.» Ξεφεύγει από τα όρια της κοινής λογικής η έκταση που πήρε το φαινόμενο αυτό, το οποίο δεν περιορίστηκε μόνο σε νέες κοπέλες. Στην ίδια έκθεση της Πανθεσσαλικής Επιτροπής της Ε.Α., αναφέρεται ότι οι κατακτητές σχεδόν σε όλα τα χωριά που βρήκαν γυναίκες ηλικιωμένες, οι οποίες δεν μπόρεσαν να τα εγκαταλείψουν, τις ατίμασαν με το χειρότερο τρόπο, ξεγυμνώνοντάς τες και γελώντας με την ντροπή τους. «Μετά τις έβαζαν στην αράδα, ξεγυμνώνονταν μπροστά τους και τις ανάγκαζαν να προσκυνούν και να φιλούν με τα γεροντικά τους χείλη τα γεννητικά τους όργανα».⁹⁵ Οι Γερμανοί όμως δεν προέβαιναν μόνοι τους στις πράξεις αυτές, άφηναν τα περιθώρια και στους Έλληνες συνεργάτες τους να προβούν σε αντίστοιχες πράξεις. Στο Βόλο, οι εασαδίτες βασάνιζαν τόσο πολύ τις κρατούμενες, που μέχρι και οι Γερμανοί, που άκουγαν τις φωνές τους, τους έκαναν παρατήρηση.⁹⁶

Η βία των κατακτητών κατά των γυναικών, ως διαδικασία, ενίσχυε τη δύναμη και την εξουσία που ασκούσαν στον κατακτημένο λαό. Ήταν ακόμη και μια έκφραση της κυρίαρχης άποψης, ότι η γυναίκα είναι «κατασκευασμένη» ως σεξουαλικά διαθέσιμη, και ταυτόχρονα υπεύθυνη για το σεξουαλικό πάθος των ανδρών, ανεξάρτητα από το αν το προκαλεί μια τέτοια συμπεριφορά ή όχι. Στο λόγο των κατακτητών, η έξοδος των γυναικών από το σπίτι αυτή την περίοδο συνοδευόταν από ανηθικότητα, όμως οι δημόσιοι χώροι δεν είναι ίδιοι με αυτούς προπολεμικά, ούτε ως γεωγραφικοί ούτε ως νοηματικοί τόποι.⁹⁷ Ο βιασμός, ως έγκλημα στην περίοδο του πολέμου, είναι έμφυλα προσδιορισμένος και ως φαινόμενο στο Β' Παγκόσμιο

⁹⁵ Τασούλα Βερβενιώτη, *Η Γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1994, σελ. 125.

⁹⁶ Στο ίδιο, σελ. 127.

⁹⁷ Phil Goodman, 'Patriotic Femininity: Women's Morals and Men's Morale during the Second World War' στο *Gender and History*, Vol. 10 No.2 August 1998, pp. 278-293.

Πόλεμο, δεν ήταν κάτι νέο. Σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένα απλό παράπτωμα των στρατιωτών, ούτε ως μία τυχαία συμπεριφορά μεμονωμένων ατόμων. Ο βιασμός γυναικών αποτέλεσε ένα συστηματικό όπλο τρομοκράτησης των κατακτημένων πληθυσμών, και ήταν έγκλημα που οργανώθηκε με βάση συγκεκριμένες πολιτικές, που ως στόχο είχαν την προσβολή του «άλλου», της γυναίκας και ότι αυτή αντιπροσώπευε για το έθνος της. Ενώ όμως ο πόλεμος και τα εγκλήματα που διαπράττονται στα πλαίσια αυτού, θεωρούνται μια μορφή δημόσιας βίας, τα εγκλήματα των βιασμών δεν έχουν εξεταστεί ως τέτοια.⁹⁸ Η σεξουαλική βία ενάντια στις γυναίκες εξετάζεται ως μέρος της ιδιωτικής τους ζωής, διαχωριζόμενη από το δημόσιο βίο, και αυτό σχετίζεται άμεσα με τις προπολεμικές διχοτομικές κοινωνικές κατασκευές του δημόσιου και ιδιωτικού χώρου.

Ο κοινωνικά κατασκευασμένος ηγεμονικός λόγος των ανδρών είναι αυτός που όρισε τη θέση των γυναικών, των παιδιών και των ηλικιωμένων μέσα στον πόλεμο, ως «άμαχο πληθυσμό» και όχι μόνο το γεγονός ότι αυτές οι πληθυσμιακές ομάδες δεν συμμετείχαν σε μάχες. Ακόμη και η πρακτική των βιασμών αυτό επιβεβαίωσε, την αδυναμία τους δηλαδή να προστατέψουν τον εαυτό τους, και την τιμή τους, καθιστώντας τους άνδρες φύλακες της κοινωνίας και των αξιών της.

3.2 Η γυναικεία ηθική στο ΕΑΜ

Το ΕΑΜ έδωσε στη γυναίκα τη δυνατότητα να συμμετέχει σε κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες, δυνατότητα που ποτέ πριν δεν είχε. Η αναγνώριση της σημασίας του ρόλου της και του όφελους που θα είχε το κίνημα, σε τελική ανάλυση, από την ενεργό συμμετοχή της, δεν σήμαινε απαραίτητα ότι οι κυρίαρχες αντιλήψεις σε σχέση με την κοινωνική θέση της γυναίκας θα ανατρέπονταν. Μπορεί να έγινε αποδεκτή η έξοδος της γυναίκας από τον οικείο της χώρο, το σπίτι, αλλά αυτό έγινε σε μια περίοδο που είχε υποστεί ρήξη όλος ο κοινωνικός ιστός. Παρ' όλα αυτά οι ίδιες αντιλήφθηκαν τις νέες συνθήκες που προέκυψαν, ως μια ευκαιρία να

⁹⁸ Anna T. Höglund, «Justice for Women in War? Feminist Ethics and Human Rights for Women» στο *Feminist Theology: the Journal of the Britain and Ireland School of Feminist Theology*, May 2003, Vol. 11, Issue 3, pp. 346- 361.

αναδείξουν τις ικανότητές τους και ταυτόχρονα, ως το μόνο τρόπο που θα οδηγούσε στην αλλαγή των αντιλήψεων και των πολιτικών που τις είχαν περιθωριοποιήσει τα προηγούμενα χρόνια. Προγραμματικά βέβαια, το ΕΑΜ είχε υποσχεθεί πως με το τέλος του πολέμου και την εγκαθίδρυση της λαοκρατίας, οι γυναίκες θα απελευθερώνονταν και από τα δεσμά των αντιλήψεων, και των πρακτικών που τις κρατούσαν δέσμιες όλα αυτά τα χρόνια. Κατά πόσο όμως αυτό έγινε πράξη και στη διάρκεια της αντίστασης, ιδιαίτερα στην Ελεύθερη Ελλάδα;

Οι γυναίκες θεωρούνταν το αδύναμο φύλο, επιρρεπές σε εξωτερικούς πειρασμούς και αρκετά ευαίσθητο για να εκτεθεί σε μεγάλους κινδύνους. Αυτός είναι και ένας από τους λόγους για τους οποίους οι γυναίκες πήραν όπλο και βγήκαν στο βουνό να πολεμήσουν προς το τέλος της Κατοχής, σε συνδυασμό βέβαια με το γεγονός ότι μέχρι τότε δεν υπήρχε η ανάγκη να συμμετάσχουν σε μάχιμες μονάδες.

Από την αρχή της Κατοχής, υπήρξαν φωνές αντίδρασης για τη συμπεριφορά ορισμένων γυναικών. Μετά όμως την οργάνωση και την εξόπλωση της Αντίστασης, η οποία στηλίτευσε τέτοιες συμπεριφορές, το φαινόμενο υποχώρησε σε μεγάλο βαθμό. Θα λέγαμε ότι η Αντίσταση επωμίστηκε έναν «καθαρήριο ρόλο».⁹⁹ Άρθρα σε εφημερίδες, επίσημα κείμενα του ΕΑΜ που απευθύνονταν σε γυναίκες, μιλούσαν για την απαράδεκτη αυτή τακτική. Το Φεβρουάριο του 1943, στην έκδοση της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ «Πώς πρέπει να δουλέψει η γυναίκα στο Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο», στην ενότητα που απευθύνεται στη μάνα γίνεται εκτενής αναφορά στο ζήτημα της πορνείας.

«Είναι ζήτημα τιμής για τις μάνες να μην αφήσουν να σέρνονται έτσι στο βούρκο οι Ελληνοπούλες, να καταλάβουν πως η τόσο μεγάλη έκταση που πήρε η εκπόρνευση ανηλίκων, είναι αποτέλεσμα της σκλαβιάς μαζί με την εκμετάλλευση και την πείνα που μας επέβαλλαν οι τύραννοι»

Το ΕΑΜ κάνει λόγο για προσπάθεια αφανισμού του έθνους από μέρους των κατακτητών με κάθε μέσο, με την πείνα, την σκληρότητα που χαρακτηρίζει τις κατοχικές δυνάμεις και τον «ηθικό ξεπεσμό μας.[...] Προάγουν και ατιμάζουν τα πεινασμένα παιδιά μας και τα ρίχνουν στη φθορά της πορνείας. Κι ύστερα αφού τα

⁹⁹Τασούλα Βερβενιώτη, *Η Γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1994, σελ. 145.

καταστρέψουν σωματικά μολύνοντάς τα, τα διαπομπεύουν σφραγίζοντάς τα στο πόδι, όπως τα ζώα».¹⁰⁰ Σύμφωνα με το Δημήτρη Γληνό:

«Η εκπόρνευση των γυναικών πήρε καταπληχτική και αναπάντεχη έκταση στον τόπο μας.[...] Εγέμισαν οι πολιτείες και τα χωριά μας από αρρώστειες αφροδίσιες.[...] Και κοντά σε όλες τις άλλες πληγές του εκφυλισμού μπαίνει ακόμα και τούτη εδώ, ο εκφυλισμός από τη σύφιλη».¹⁰¹

Ο πόλεμος, ωθεί τους ανθρώπους σε ακραίες συμπεριφορές, οι συνέπειες των οποίων είναι ιδιαίτερα σημαντικές, έτσι και η έλλειψη ελέγχου των ανθρώπινων παθών, εκούσια ή ακούσια, αποτελεί υψηλό κίνδυνο για την υγεία του έθνους. Χρέος των συναγωνιστών είναι να προφυλάσσουν τις συναγωνίστριες «από την επαφή με τους ξένους, από τη διαφθορά και την εκπόρνευση».¹⁰²

Στις περιπτώσεις που αιτίες όπως η πείνα ώθησαν μια κοπέλα να συνάψει σχέσεις με τους κατακτητές, η Αντίσταση είναι περισσότερο διαλλακτική και επιεικής και προσπαθούσε να νουθετήσει τις ίδιες τις οικογένειες, και κατ' επέκταση τις κοπέλες που υπέκυπταν στις ορέξεις των στρατιωτών. Φαίνεται και στα λόγια της Μαρίας Καραγιώργη, ότι οι περιπτώσεις των κοριτσιών που προχωρούσαν σε τέτοιου είδους σχέσεις, δεν ήταν ένα φαινόμενο που δεν είχε εξήγηση. Το δίλημμα όμως που προέκυπτε ήταν πολύ δύσκολο να ξεπεραστεί και εκεί εστίασε όλες του τις προσπάθειες το ΕΑΜ.

«Η σκληρή πραγματικότητα της ζωής επιβάλλει τις κοινωνικές αλλαγές. Η σκληρή πραγματικότητα έλεγε, ότι εγώ δε θα αφήσω το κορίτσι μου να πάει με τον Ιταλό για ένα καρβέλι ψωμί, θα προτιμήσω το κορίτσι μου να πάει με το αγόρι της διπλανής πόρτας να φωνάξει θέλω ψωμί, παρά να πάει στην κάμαρη την ξεχωριστή με τον Ιταλό για να πάρει ένα καρβέλι ψωμί.»¹⁰³

Η λύση λοιπόν είναι η ένταξη αυτών των κοριτσιών στις οργανώσεις του ΕΑΜ, ώστε να δούν ότι υπάρχει και άλλος δρόμος για την επιβίωση. Οι γυναίκες που «συνεργάζονται», για άλλους λόγους με τους κατακτητές, δέχονται την κοινωνική

¹⁰⁰ Χρύσα Χατζηβασίλειου, *Πώς πρέπει να δουλέψει η γυναίκα στο ΕΑΜ*, Κεντρική Επιτροπή ΕΑΜ, Φεβρουάριος 1943, σελ. 4.

¹⁰¹ Δημήτρης Γληνός, *Τι είναι και τι θέλει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο*, Πανελλήνιος Πολιτιστικός Σύλλογος Απογόνων και Φίλων Εθνικής Αντίστασης και Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας, Παράρτημα Περιστερίου, 2006, σελ. 31. Η πρώτη έκδοση έγινε το 1944 από τον εκδοτικό οργανισμό του Ρήγα στην Αθήνα, και προλογίζει ο Γιάννης Ζεύγος Υπουργός Γεωργίας της Κυβέρνησης του Βουναού.

¹⁰² Στο ίδιο, σελ. 57.

¹⁰³ Συνέντευξη με τη Μαρία Καραγιώργη, 12 Νοεμβρίου 2004. Μηνιές Πηλίου.

κατακραυγή, και πολλές φορές τιμωρούνται από το ΕΑΜ δημόσια για παραδειγματισμό.

«Η ανάπτυξη του Εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος, ο πρώτος επίσημος στιγματισμός και διαπόμπευση των γυναικών που τα «είχαν» με τους καταχτητές σχημάτισαν το σωτήριο φράχτη στον κατήφορο της γυναικείας συμπεριφοράς, φώναζαν το βροντερό άλτ! στο μοιραίο γλύστρημα της ακριβώς εκείνη την κρίσιμη ώρα, τότε που το ΕΑΜ σάλπιζε σ' όλο το έθνος τον αρρενωπό προσανατολισμό προς την αδιάλλακτη πάλη, το αποτίναγμα της σκλαβιάς και ανεπέτασε τη σημαία της απελευθέρωσης και της λαοκρατίας».¹⁰⁴

Για τις γυναίκες που εργαζόνταν σε οίκους ανοχής, το ΕΑΜ, επίσημα τουλάχιστον, δεν αναφέρει τίποτα. Υπάρχει όμως η φήμη, ότι στην Αθήνα στη διάρκεια της Κατοχής λειτουργούσε ΕΑΜ-Π, δηλαδή οργάνωση του ΕΑΜ στις πόρνες.¹⁰⁵ Το πιο πιθανό είναι ότι κάποιοι άνδρες, μέλη ή στελέχη του ΕΑΜ, είχαν διασυνδέσεις με κάποιες από αυτές τις γυναίκες, προκειμένου να αποσπούν πληροφορίες από τους στρατιώτες που σύχναζαν στους οίκους ανοχής. Κάποιες φορές μάλιστα, ολόκληροι οίκοι ανοχής δούλευαν για την Αντίσταση, όμως με αυτές τις γυναίκες δεν ασχολήθηκε το ΕΑΜ, το αντιστασιακό κίνημα θα χτυπήσει τις γυναίκες «μη-πόρνες» που είχαν σχέσεις με τους κατακτητές. Η υποτιθέμενη μεγαλύτερη και επιτυχημένη επιχείρηση δολιοφθοράς ήταν η επιστράτευση πορνών της Αθήνας με «εθνική αποστολή».¹⁰⁶ Η γερμανική διοίκηση συνέστησε προσοχή στις υπαγόμενες σε αυτή μονάδες, καθώς είχε πληροφορίες για απόπειρες κατασκοπείας από πόρνες που βρίσκονταν υπό αγγλική επιρροή. Στόχος της Βέρμαχτ ήταν να περιοριστούν οι σεξουαλικές σχέσεις των Γερμανών στρατιωτών, με πόρνες που είχε υπό έλεγχο, προκειμένου να αποφευχθεί η μόλυνσή τους από διάφορα νοσήματα.¹⁰⁷ Η «εθνική αποστολή» αυτών των γυναικών ήταν η απόσπαση πληροφοριών από μεθυσμένους στρατιώτες ή αξιωματικούς. Ως μια άλλη απεικόνιση των Σειρήνων, οι γυναίκες αυτές, βάζουν σε πειρασμό τους παρρημητικούς άνδρες, χρησιμοποιώντας τη γοητεία τους για να τους σαγηνεύσουν και να αποκτήσουν αυτό που θέλουν.

¹⁰⁴ *Ο Ρήγας*, αρ. φύλλου 9, 29 Φεβρουαρίου 1944.

¹⁰⁵ Τασούλα Βερβενιώτη, *Η Γυναίκα της Αντίστασης, Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα, 1994, σελ. 145.

¹⁰⁶ Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα, Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, τομ.2, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1995, σελ. 57.

¹⁰⁷ Fabrice Virgili, *Shorn Women, Gender and Punishment in Liberation France*, Berg, Oxford- New York, 2002, σελ. 73

Ο Ιταλικός στρατός στην Ελλάδα είχε το παρατσούκλι «Σ' αγαπώ», εξαιτίας των πολύ στενών σχέσεων που είχαν αναπτυχθεί μεταξύ των στρατιωτών και των ντόπιων κοριτσιών. Παρά το γεγονός ότι υπήρχε εντολή από την ιταλική διοίκηση να αποφεύγονται τέτοιου είδους οικειότητες, και ήταν έντονη η ανησυχία για το συναισθηματικό δέσιμο που μπορεί να προέκυπτε, η απαγόρευση αυτή στην πράξη δεν εφαρμόστηκε. Ήταν μια πρόκληση για την αντίληψη περί της ανωτερότητας της ιταλικής φυλής και την προστασία της καθαρότητάς της.¹⁰⁸

Για τις γυναίκες που βρέθηκαν έξω από τον έλεγχο της οικογένειας και του σπιτιού και εφάρμοσαν το *collaboration à l' horizontale*¹⁰⁹, γίνεται πολύ συχνά αναφορά στις εφημερίδες της αντίστασης.

« Πολλές Ελληνίδες ξεχνώντας την εθνική τους αξιοπρέπεια βρέθηκαν στην αγκαλιά των κατακτητών εξευτελίζοντας τη χώρα μας σε τρομερό βαθμό και εξυπηρετώντας έμμεσα έστω τον κατακτητή να σηκώνει ανετώτερα τα βάρη του πολέμου, της απόγνωσης, τη μοναξιά και τη σκληρή ζωή του στρατώνα καθώς περιέβαλαν με γυναικεία χάρη και τρυφερότητες τους κατακτητές που άλλο δεν ήθελαν παρά να καλοτρώνε και να καλοπερνούν.»¹¹⁰

Φαίνεται μάλλον ότι οι παρεμβάσεις των ανταρτών και η πολιτική που το ΕΑΜ εφάρμοσε για αυτό το ζήτημα, απέδωσαν. Διαβάζουμε στο ημερολόγιο ενός αρχινοσοκόμου στο Αχιλλοπούλειο Νοσοκομείο του Βόλου, του Ηλία Βεκιάρη, την 1^η Μαΐου 1943:

« Φαίνεται ότι οι σχέσεις των Ελληνίδων μετά των στρατιωτών Κατοχής ευρίσκοντο ήδη εν υφέσει. Τούτο αφ' ενός μεν πληροφορηθήκαμεν παρ' άλλων παρευρήσαμεν όμως και προσωπικώς κατά την έξοδόν μας εις την πόλιν, καθ' όσο ουδαμού συνητήσαμεν, ως άλλοτε, Ελληνίδας μετ' Ιταλών. Τούτο οφείλεται κατά πάσαν πιθανότητα εις τα απηγή και σκληρά μέτρα άτινα λαμβάνουν κατά των παρεκτρεπομένων γυναικών οι αντάρται.»¹¹¹

Οι Ιταλοί ήταν μάλλον περισσότερο ικανοί στο να δημιουργούν σχέσεις με ντόπιες κοπέλες, από ότι οι Γερμανοί. Σύμφωνα με το Λάζαρο Αρσενίου, στη

¹⁰⁸ Anette Warring, «Intimate and Sexual Relations», στο *Surviving Hitler and Mussolini, Daily Life in Occupied Europe*, ed. Robert Gildea, Olivier Wieviorka and Anette Warring, Berg, Oxford- New York, 2006, σελ. 102.

¹⁰⁹ Στο ίδιο, σελ. 93.

¹¹⁰ *Ο Ρήγας*, αρ. φύλλου 11, 12 Μαρτίου 1944.

¹¹¹ Νίτσα Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης*, τομ. Α', Βόλος 1985, σελ. 70.

Θεσσαλία εμφανίστηκαν πολλά «κρούσματα» τέτοιων σχέσεων.¹¹² Οι Ιταλοί δεν απευθύνουν το ερωτικό τους κάλεσμα οπουδήποτε, εστιάζουν στα κορίτσια των ευκατάστατων οικογενειών, τα οποία πιο εύκολα πείθονταν από τα λόγια των επίδοξων εραστών, εξαιτίας της ξενομανίας που τα χαρακτήριζε. Στη Λάρισα, σταμάτησαν να δημιουργούνται τέτοιες σχέσεις, μόλις ο αντιστασιακός τύπος άρχισε να δημοσιεύει τα ονόματα των κοριτσιών αυτών και των οικογενειών τους, οι οποίες πολλές φορές δεν ήταν αντίθετες με τις επιλογές τους. Για το ΕΑΜ οι κοπέλες αυτές ήταν ηθικά και εθνικά ανάξιες, και δεν είναι τυχαίο πως στην Ελασσόνα, όταν εκδηλώθηκαν τα πρώτα ειδύλλια, οι οργανώσεις του ΕΑΜ απευθύνθηκαν στον Μητροπολίτη Καλλίνικο. Ο Μητροπολίτης, δεν ήταν ένα τυχαίο πρόσωπο, ο ρόλος του μέσα στην κοινωνία ήταν από τους πιο σημαντικούς, και γι' αυτό το ΕΑΜ ζήτησε τη βοήθειά του. Εκτός αυτού όμως, ως θρησκευτικό σύμβολο, ο κάθε ιερέας, δεν μπορούσε παρά να είναι υπολογίσιμος παράγοντας για τα όποια ζητήματα προέκυπταν. Έτσι λοιπόν, ο Καλλίνικος, έκανε κήρυγμα στην κυριακάτικη λειτουργία και στηλίτευσε τη στάση ορισμένων κοριτσιών, την ώρα μάλιστα που «αχνίζει ακόμη το αίμα των παιδιών μας που έπεσαν για την ελευθερία της πατρίδος».¹¹³

Εκτός από την πρακτική του κουρέματος, η οποία ήταν και η πιο διαδεδομένη, η κοινωνική απομόνωση στις γυναίκες αυτές, ήταν επίσης σύνηθες φαινόμενο. Ο κοινωνικός αποκλεισμός, τον οποίο βίωναν, πολλές φορές εκφραζόταν με αισχρολογία ή ακόμη και φτύσιμο από τους υπόλοιπους. Σημαντικό ρόλο στην ποινικοποίησή τους έπαιξε ο αντιστασιακός τύπος, ο οποίος σε μεγάλο βαθμό διαμόρφωνε την κοινή γνώμη. Ιδιαίτερα στην Ευρώπη, εφημερίδες δημοσίευαν τα ονόματα των γυναικών αυτών και πρότειναν την απομόνωση και το κούρεμά τους, ακόμη και ο ραδιοφωνικός σταθμός του BBC, συμμετείχε στη διαδικασία στιγματισμού των σχέσεων αυτών.¹¹⁴ Στο πιο διαδεδομένο κείμενο που κυκλοφορούσε μέσα στις οργανώσεις της Αντίστασης, στο *Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ*, ο Δημήτρης Γληνός γράφει:

« Να μην επιτρέπετε στις γυναίκες σας [...] να συναναστρέφονται με τους ξένους. Να μαστιγώνετε με κάθε τρόπο και να καυτηριάζεται τις ερωτικές σχέσεις με τους ξένους. [...] Κάθε γυναίκα που παραδίνεται στους ξένους

¹¹² Λάζαρος Αρσενίου. *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση. Η Ιταλική Κατοχή*. τομ. Α', εκδ. "έλλα", Αθήνα, 1966, σελ. 89-91.

¹¹³ Στο ίδιο, σελ. 90.

¹¹⁴ Στο ίδιο, σελ. 116.

είναι κιόλας χαφιάς και προδότισσα. Να μεταχειρίζεστε γι' αυτές εξευτελιστικά επίθετα και χαρακτηρισμούς και να κάνετε γνωστό πως μετά τον πόλεμο θα χαραχτεί και στα δυό τους μάγουλα με ανεξίτηλα γράμματα ένα μεγάλο κεφαλαίο «Π», που θα σημαίνει «Πόρνη» και «Προδότισσα».¹¹⁵

Με την ανάπτυξη της Αντίστασης, οι άνδρες και οι γυναίκες που συμμετείχαν σε αυτή, έρχονταν όλο και πιο κοντά, ειδικά όταν κάποιες γυναίκες πήραν όπλο, εκπαιδεύτηκαν για μάχες και πολεμούσαν σε ανδρικές μονάδες. Με τον ενθουσιασμό που είχε καταλάβει, τις νεανικές κυρίως καρδιές, και με την ελευθερία των κινήσεων που τους δόθηκε από τις οικογένειες τους, προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι ανάγκες της οργάνωσης, αναπτύχθηκαν αρκετά ειδύλλια μεταξύ των νέων που ανήκαν στην ΕΠΟΝ. Το ΕΑΜ όμως, δεν ήταν θετικά διακείμενο προς αυτές τις σχέσεις, και προσπαθούσε με κάθε τρόπο να θέσει άλλες προτεραιότητες στα μέλη του. Υπήρξαν και γάμοι κατά τη διάρκεια της Κατοχής και πολλοί άνθρωποι έκαναν οικογένεια, η ερωτική έλξη είναι πολύ ισχυρή ώστε να υποκύψει εύκολα σε ιδεολογικές και κοινωνικές φόρμες.

Με την έξοδο των γυναικών στο δημόσιο χώρο, και την πολύ πλατιά συμμετοχής τους στα γεγονότα που λάμβαναν χώρα τότε, κάθε ερωτική συμπεριφορά είτε από μέρους των γυναικών, είτε από μέρους των ανδρών χαρακτηριζόταν ως παρέκκλιση από το στόχο. Η απελευθέρωση της χώρας από τη μια και η εγκαθίδρυση της λαοκρατίας από την άλλη, απαιτούσαν από τους γνήσιους πατριώτες, να αφιερώσουν όλη τους την ύπαρξη σε αυτή την προσπάθεια. Με το να ασχολείται κανείς με τέτοιου είδους προσωπικά ζητήματα, έδειχνε εγωισμό και αδιαφορία για την πρόοδο της πατρίδας.

Η παραδοσιακή ελληνική κοινωνία μπορεί να είχε σημειώσει βήματα προόδου στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονταν κάποια ζητήματα, δεν ήταν όμως διατεθειμένη να ανεχτεί συμπεριφορές, που ήταν ενάντια σε αξίες βαθιά ριζωμένες μέσα της. Το γεγονός ότι το ΕΑΜ κατάφερε να κινητοποιήσει τη μεγαλύτερη μερίδα των νέων κοριτσιών, δεν οφείλεται μόνο στο πολιτικό- ιδεολογικό του πρόγραμμα. Οι οικογένειες των κοριτσιών δεν εμπιστεύθηκαν μόνο τη σωματική ασφάλεια των παιδιών τους σε αυτό, αλλά και την τιμή τους, σε καμία περίπτωση λοιπόν το ΕΑΜ δεν ήθελε να κατηγορηθεί ότι διαφθείρει τους νέους. Η στάση του όταν προέκυπταν τέτοια θέματα μέσα στους κόλπους του ήταν ιδιαίτερα αυστηρή. Οι συμπεριφορές

¹¹⁵ Δημήτρης Γληνός, *Τι είναι και τι θέλει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο*, σελ. 60.

αυτές, όταν εκδηλώνονταν, χαρακτηρίζονταν ως κληρονομιά του παρελθόντος και γινόταν θέμα ακόμη και στον τύπο, χωρίς βέβαια να δίνονται ονόματα, ανθρώπων ή περιοχών.

«Σε πολλά χωριά του Νομού μας, ωρισμένοι Επονίτες διατηρούν μερικές αντιεπονίτικες συνήθειες, συνήθειες που κληρονόμησαν από το ελεεινό παρελθόν που όλοι μας πασχίζουμε να μη ξαναγυρίσει ποτέ. Μια απ' αυτές είναι το σαχλό και πολλές φορές ασυναίσθητο πρόστυχο πείραγμα των κοριτσιών του χωριού και της πόλης. Τέτοιες «αθώες» δήθεν συνήθειες πρέπει να τις χτυπούμε αμείλιχτα και να τις κριτικάρουμε οργανωμένα σε αρρωστημένες εκδηλώσεις, σαν σαβούρα του παρελθόντος που σέρνεται από κοντά μας γιατί τέτοιες εκδηλώσεις δεν ταιριάζουν σε νέους ανθρώπους που πίστεψαν και αγωνίζονται για τα ωραιότερα ιδανικά και φέρνουν τον τίτλο του Επονίτη. Αντίθετα αυτές ζημιώνουν ανυπολόγιστα τον αγώνα μας γενικότερα γιατί δημιουργούν τη χειρότερη εντύπωση για τους επονίτες, ξεσηκώνουν και τροφοδοτούν την αντίδραση των γονιών και τελικά αποξενώνουν από την ΕΠΟΝ μας τα κορίτσια που αποτελούν το μισό κομμάτι της νέας γενιάς.»¹¹⁶

Η ΕΠΟΝ ήταν πραγματικά το καμάρι της Αντίστασης. Εκτός του ότι είχε τα περισσότερα μέλη από τις υπόλοιπες οργανώσεις, τα μέλη του ήταν νέοι άνθρωποι, που κουβαλούσαν έναν αέρα ενθουσιασμού διαφορετικό και πιο πολύτιμο από τους υπόλοιπους αγωνιστές. Η νέα γενιά, είναι αυτή στην οποία πάντα υπολογίζουν όλες οι πολιτικές δυνάμεις ανεξαρτήτως πεποιθήσεων, για την εφαρμογή και υλοποίηση της πολιτικής τους. Η ΕΠΟΝ, επειδή είχε αναπτυχθεί μέσα σε ιδιαίτερα αντίξοες συνθήκες, έπρεπε να είναι αυστηρή με τα μέλη της. Το πρότυπο του Επονίτη και της Επονίτισσας έπρεπε να ανταποκρίνεται στις νοοτροπίες και τις αξίες της κοινωνίας μέσα στην οποία δρούσε. Ειδικά οι νέοι άνδρες, έπρεπε να επιβεβαιώνουν τον ρόλο του προστάτη των νέων γυναικών, και κυρίως της τιμής τους. Ο άνδρας έπρεπε να φέρεται «ιπποτικά», υπερασπιζόμενος έτσι τα ιδεώδη της αντίστασης καθώς επίσης και τα γυναικεία μέλη της. Δεν ήταν ποτέ δυνατόν λοιπόν, τέτοιες συμπεριφορές που περιγράφονται στο παραπάνω άρθρο, να μην προκαλέσουν αντιδράσεις στους

¹¹⁶ *Φλογερά Νειάτα*, αρ. σύλλου 3, Φεβρουάριος 1944. (Τα Φλογερά Νειάτα ήταν όργανο του συμβουλίου Νομού Τρικάλων της ΕΠΟΝ). Το άρθρο αυτό έχει τον τίτλο: «Κουτσαβάκικες Εκδηλώσεις», κουτσαβάκις είναι αυτός ο οποίος συμπεριφέρεται ανέντιμα σε κάποιον άλλο, έτσι ονομάζονται και τα «λούμπεν» άτομα

μεγαλύτερους, αλλά και να μη δώσουν λαβή για κακόβουλη κριτική από αντιπάλους του ΕΑΜ και της Αντίστασης γενικότερα.

Στη Θεσσαλία, το 47% των μελών της ΕΠΟΝ, ήταν νέες κοπέλες αριθμός ο οποίος δείχνει, ότι η οργάνωση αφενός μεν είχε εμπνεύσει τους νέους, και αφετέρου δε, είχε δώσει δείγματα γραφής τέτοια που την εμπιστεύονταν όλοι. Στις εκθέσεις, για το έτος 1943-44, των γραμματέων των τεσσάρων Νομαρχιακών Συμβουλίων της περιοχής, στην ενότητα με τίτλο «κοριτσίστικο κίνημα». βλέπουμε ότι το ζήτημα της συμπεριφοράς του Επονίτη προς την Επονίτισσα ήταν πολύ σημαντικό. «Διεξάγαμε μια τέτοια ιδεολογική εκστρατεία, για τον ηθικοπλαστικό χαρακτήρα της ΕΠΟΝ, που σ' όλο αυτό το διάστημα της δράσης μας δεν παρουσιάστηκαν σοβαρά κρούσματα ανηθικότητας». Το γεγονός ότι στα επίσημα κείμενα και έγγραφα υπάρχει διαφορετική ενότητα στην οποία γίνεται αναφορά για τα κορίτσια ή τις γυναίκες, δεν αποδεικνύει ότι οι οργανώσεις εφαρμόζαν διαφορετική εσωοργανωτική πολιτική για τα δύο φύλα, αλλά ότι δεν ήταν ακόμη ώριμες οι συνθήκες και οι άνθρωποι να δεχτούν την ιδέα των μικτών οργανώσεων. «Γώρα μελετάμε και βάζουμε σ' εφαρμογή εκεί όπου έχουν πια δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις, τη μιχτή οργάνωση».¹¹⁷ Οι προϋποθέσεις αυτές δεν ήταν άλλες από την εξάλειψη συμπεριφορών επικίνδυνων και ανήθικων, που θα ζημιώναν το κύρος και την αξιοπιστία της οργάνωσης και των μελών της.

Όταν χρειάστηκε γυναίκες να πολεμήσουν στο πλευρό των ανδρών, το οποίο ήταν ένα πολύ τολμηρό βήμα για όλους, και όχι μόνο για τις ίδιες τις γυναίκες, η Αντίσταση βρέθηκε αντιμέτωπη με μια αρκετά σημαντική πρόκληση. Έπρεπε να γίνει κατανοητό και από τους άνδρες και από τις γυναίκες, ότι δεν αποτελούσε ευκαιρία για τη σύναψη πιο στενών σχέσεων μεταξύ τους, και ότι τυχόν τέτοιες σχέσεις μόνο ως εκτροπή από το στόχο, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν. Η Αντίσταση είχε και διαπαιδαγωγικό ρόλο προς τα μέλη της και είχε προσπαθήσει να τους γαλουχήσει έτσι, ώστε να είναι εγκρατείς ως προς τα πάθη τους.

Το ίδιο ισχύει και για τις αντιλήψεις που κυριαρχούν στους κόλπους του ΕΑΜ για τις γυναίκες. Μπορεί να δόθηκαν δικαιώματα στις γυναίκες, όμως από την άλλη ο κίνδυνος να εμφανιστούν συμπεριφορές ανεπιθύμητες και από άνδρες και από γυναίκες, έκανε τις οργανώσεις να είναι ιδιαίτερα αυστηρές με ζητήματα που είχαν να κάνουν κυρίως με τις σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ των μελών τους. Η

¹¹⁷ Πέτρος Αναΐος, *Συμβολή στην ιστορία της ΕΠΟΝ. Βεγγάρια- Ντοκουμέντα- Μαρτυρίες*, τομ. 2, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1977, σελ. 395.

Αντίσταση δεν επιθυμούσε σε καμία περίπτωση να κατηγορηθεί ότι επιτρέπει τη συμμετοχή σε αυτή ανθρώπων με χαλαρές ηθικές αξίες, ειδικά αν αυτές ήταν γυναίκες, ή ακόμη χειρότερα ότι η ίδια αναπαράγει τέτοιες συμπεριφορές στις γραμμές της. Στόχος του κινήματος ήταν η αλλαγή της κοινωνικής θέσης της γυναίκας, αλλά αυτό μπορούσε να γίνει εφικτό μόνο μέσα στα πλαίσια της λαοκρατίας, και μέχρι την εγκαθίδρυσή της ήταν αναγκαία η αποφυγή ακραίων πρακτικών. Άλλωστε πόσο εύκολο ήταν για την παραδοσιακή κοινωνία, ειδικά αυτή της υπαίθρου, να αλλάξει νοοτροπίες και τρόπο σκέψης απέναντι σε τόσο σημαντικά ζητήματα:

Το κύριο χαρακτηριστικό του σωστού αγωνιστή ήταν η σεμνότητα και η προσήλωση στον ιερό σκοπό του αγώνα.

«Ας βάλουμε σκοπό μας να μην αφήσουμε καμία πραγματική πατριώτισσα, έξω από τις γραμμές του ΕΑΜ, ας γίνη η λέξη ΕΑΜίτισσα, η λέξη εκείνη που θα σημαίνει ότι ωραίο και ηθικό υπάρχει μέσα στην κάθε Ελληνίδα».¹¹⁸

Ωστόσο, όταν παρουσιάζονται προβλήματα με κάποια μέλη της οργάνωσης, δημοσιεύονται ώστε να λειτουργούν ως παραδείγματα προς αποφυγή.

«ΚΟΥΤΣΟΜΠΟΛΙΟ. Δεν είναι σπάνιο οι Επονίτες και οι Επονίτισσες να το ρίχνουν στο κουτσομπολιό. Κουτσομπολεύονται μεταξύ τους ελεεινά. Ο υπερβολικός ζήλος στην άσκηση της σιχαμερής αυτής συνήθειας, τους έφερε στο σημείο να μην αφήνουν ούτε την ανώτερή των καθοδήγηση στο παράπονο. Θα πρέπει να κοπεί μια για πάντα η κακή αυτή συνήθεια που κηλιδώνει την αξιοπρέπεια και σεμνότητα του Επονίτη και Επονίτισσας έστω και αν γίνεται το κουτσομπολιό σε τόνο αστειότητας. Χρέος μας είναι να υπεραμεινώμεθα και όχι να γκρεμίζουμε το κύρος του καθένα»¹¹⁹.

Το πρότυπο του Επονίτη, σαφώς απείχε κατά πολύ από τέτοιες μικροπρεπείς συμπεριφορές, όμως η στηλίτευση αυτών, δεν ήταν απλώς ζήτημα νοοτροπιών της αστικής κοινωνίας. Ήταν ζήτημα ευθυγράμμισης με την ηθική που πρέσβευε το ΕΑΜ ως σωστή, αλλά και όπως φαίνεται στο παρακάτω απόσπασμα, και με τα πρόσωπα που επέλεγε για να στελεχώσουν τις οργανώσεις του.

«ΜΕΓΑΛΟΜΑΝΙΑ. Σε μερικούς παρατηρείται μια τάση μεγαλομανίας και φιλοδοξούν για ανώτερα πόστα, μάλιστα σε σημείο να κάνουν ξώκαρδα τη

¹¹⁸ *Ο Ρήγας*, αρ. φύλλου 17-15 Απριλίου 1944.

¹¹⁹ *Καθρέφτης*, αρ. φύλλου 3, 2 Φεβρουαρίου 1944. (Ο Καθρέφτης ήταν εσωοργανωτικό όργανο του Επαρχιακού Συμβουλίου ΕΠΟΝ Καλαμπάκας). Το άρθρο αυτό έχει τίτλο «Θα πετύχουμε γιατί ομολογούμε τα λάθη μας θαρραλέα».

δουλειά τους άμα δε φτάσουν σε αυτά. Η αντίληψη αυτή είναι πέρα για πέρα στραβή. Θέση για ανόητες φιλοδοξίες δεν υπάρχει στον αγώνα της ΕΠΟΝ».¹²⁰

Και το κουτσομπολιό και η μεγαλομανία, δεν καταδικάζονται μόνο επειδή ως συμπεριφορές είναι απαράδεκτες, καταδικάζονται γιατί δηλώνουν, με έναν τρόπο πιο έμμεσο, την μη αποδοχή κάποιων προσώπων ή κάποιων καταστάσεων, που επιβάλλονται από την κομματική ιεσραρχία. Η ηγεσία της ΕΠΟΝ, διακρίνει σε αυτές τις συμπεριφορές, μια προσπάθεια υπονόμησης του τρόπου λειτουργίας της οργάνωσης και γι' αυτό αντιδρά τόσο έντονα. Είναι προφανές ότι σε μια τόσο μαζική οργάνωση δεν ήταν δυνατόν όλοι να είναι ευχαριστημένοι από τη θέση τους σε αυτή, όμως δεν υπήρχε χώρος για κανενός είδους αμφισβήτηση των επιλογών που γινόταν, και κάθε είδους προσωπική φιλοδοξία όφειλε να υποταχτεί στο εθνικό, αλλά και στο κομματικό καθήκον. Η αυταπάτηση έπρεπε να είναι το κύριο χαρακτηριστικό κάθε σωστού εαμίτη, ελασίτη ή επονίτη.

3.3 Εικόνες της Ελληνίδας Αγωνίστριας

Μέσα στα άρθρα των εφημερίδων βλέπουμε να διατυπώνεται και να αναπαράγεται αρκετά συχνά, το στερεότυπο της γυναίκας ως σύμβολο του έθνους. Για την ελληνική κοινωνία και ειδικότερα αυτή της υπαίθρου, κορυφαία στιγμή του έθνους είναι η Επανάσταση του 1821. Το ΕΑΜ κατασκεύασε μια ιστορική αναλογία μεταξύ του αγώνα που διεξήγαγε το ίδιο κατά των Γερμανών, και της Επανάστασης του 1821. Ακόμη οι εικόνες των κλεφτών και των αρματωλών που έδρασαν την περίοδο της τουρκοκρατίας, ήταν αρκετά οικείες στους ανθρώπους της υπαίθρου και τις συνέδεαν πολλές φορές με αυτές των ανταρτών. Όσο για τις γυναίκες, παρομοιάζονται με τις Σουλιωτοπούλες, τη Μπουμπουλίνα και αυτές οι εικόνες λειτουργούν παραινετικά με στόχο τη μεγαλύτερη αφοσίωση στον αγώνα. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε που στα σχολεία που λειτούργησαν τότε με δασκάλους, που αποφοιτούσαν από τις διάφορες σχολές του ΕΑΜ, το μήθημα της νεοελληνικής ιστορίας είχε ιδιαίτερη βαρύτητα. Και στις Κορυτσάδες ακόμη, τις μέρες που συνεδρίαζε το Εθνικό Συμβούλιο το Μάιο του

¹²⁰ Καθρέφτης, αρ. φύλλου 3, 2 Φεβρουαρίου 1944.

1944 στο σχολείο του χωριού, είχε χαραχτεί στην είσοδο του σχολείου το σύνθημα «Επίδαυρος 1821- Κορυσχάδες 1944».

Η εικόνα λοιπόν της γυναίκας, ως υπολογίσιμο κοινωνικό και εθνικό παράγοντα, επανέρχεται συνεχώς στον τύπο. Εκτός από το ρόλο που της έχει αναθέσει η φύση, τον αναπαραγωγικό δηλαδή, έχει καθήκον απέναντι στο έθνος να αναθρέψει τα παιδιά της με βάση κάποια συγκεκριμένα ιδεώδη, τα οποία συνήθως είναι ευγενικά. Όταν μάλιστα το έθνος βρίσκεται σε κίνδυνο τότε το καθήκον αυτό τίθεται όλο και πιο επιτακτικά. Ο λόγος του ΕΑΜ, που αφορά σε αυτό το καθήκον των γυναικών, και όπως αυτός εκφράζεται μέσα από τον τύπο, δεν είναι πολιτικός. Στοχεύει στο συναίσθημα και προσπαθεί να πείσει μέσα από αυτό. «Γιατί ποιός ο λόγος τάχατες δεν έχουμε όλες τον ίδιο πόθο, δε ζητάμε όλες τη λευτεριά; Τι λόγο θα δώσουμε αύριο στη ματωμένη μας τη μητέρα την Ελλάδα. Ξεχνάτε τάχα τις Σουλιωτοπούλες; [...]».¹²¹

Ο αγωνιζόμενος ελληνικός λαός έπρεπε να αποδείξει ότι είναι αντάξιος των προγόνων του. Από το εθνικό παρελθόν δεν επιλέγεται τυχαία η Επανάσταση του 1821, και οι ήρωες αυτής. Το ΕΑΜ αλλά και το ΚΚΕ σε προηγούμενη φάση, κατηγορήθηκαν από τους πολιτικούς τους αντιπάλους για το μη σεβασμό τους στην πατρίδα και την οικογένεια. Η αναδρομή λοιπόν στο ένδοξο εθνικό παρελθόν εξυπηρετησε δύο στόχους, αφενός μεν λειτούργησε ενθαρρυντικά προς τον αγωνιζόμενο λαό, και αφετέρου δε ήταν μια έμμεση απάντηση σε όσους κατηγορούσαν το ΕΑΜ για αντεθνική δράση. Ακόμη και η ανάπτυξη γυναικείων ένοπλων ομάδων είχε ερείσματα και πρότυπα στην Επανάσταση του 1821.

«Οι ηρωίδες του 1821, η Μπουμπουλίνα, οι Σουλιώτισσες, οι Μεσολογγίτισσες που η ανθρωπότητα ολόκληρη ύμνησε και θαύμασε ένα αιώνα ολόκληρο δεν αποτελούν πλέον παραδείγματα μεμονωμένα γιατί και η σύγχρονη Ελληνίδα έχει να επιδείξει ανάλογα τους παραδείγματα και μάλιστα μαζί.»¹²²

Ίσως αυτό το άρθρο να μην είναι τόσο αντιπροσωπευτικό δεδομένου ότι δημοσιεύτηκε σε φύλλο της 25^{ης} Μαρτίου, και είχε επετειακό χαρακτήρα, όμως είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο χρησιμοποιούνταν οι ήρωες της Επανάστασης του '21.

¹²¹ Σάλπισμα αρ. φύλλου 3, 20 Αυγούστου 1943.

¹²² Αναγέννηση, αρ. φύλλου 39, 25 Μαρτίου 1944. (Η Αναγέννηση ήταν όργανο της Νομαρχιακής Επιτροπής Μαγνησίας του ΕΑΜ).

Εκτός όμως από την ταύτιση των αγωνιστών με τους ήρωες της Επανάστασης, γίνονται αναφορές και σε πρόσωπα της αρχαίας ελληνικής μυθολογίας.

« Οι ηρωίδες της ελληνικής μυθολογίας γίνονται πραγματικότητα. Έφιππες αρματωμένες επονίτισσες σκορπάνε τη νύχτα αντιπολεμικά συνθήματα και κολλάνε αφίσες στο δρόμο Λάρισας- Τρικάλων. Ακόμα έφιππες περιπολίες φρουρούν τα χωριά και τα περάσματα. Τίποτα περισσότερο δεν ήταν οι Αμαζόνες της μυθολογίας.»¹²³

Αυτού του τύπου οι παρομοιώσεις και οι παραλληλισμοί, πέρα από τον ενθαρρυντικό ρόλο που παίζουν, αποτελούν και μια διαδικασία νομιμοποίησης για τους ανθρώπους αυτούς που δεν είχαν συνηθίσει να βλέπουν γυναίκες και ένοπλες και έφιππες. Δεν είναι τόσο συχνές οι αναφορές στο αρχαίο παρελθόν του έθνους, όσο στην νεότερη ιστορία του.

«Την Επανάσταση του 1821 και τον απελευθερωτικό αγώνα, προετοίμασε τότε ψυχικά και οργανωτικά η Φιλική Εταιρεία. Αυτή είπε στο ραγιά με το σκυμμένο κεφάλι ύστερα από σκλαβιά τετρακοσίων χρόνων: να περιμένει κανείς τη λευτεριά του απ'τους άλλους είνε σκέψη σκλάβου και τεράστιο λάθος. Καθένας κρατά τη λευτεριά του στο χέρι του. μα για να την κερδίσει χρειάζεται ένωση.[...] Ύστερα από εκατόν τόσα χρόνια, την ίδια αλήθεια κηρύσσει σήμερα το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο».¹²⁴

Σύμφωνα λοιπόν με το παραπάνω απόσπασμα το ΕΑΜ αποδεικνύεται άξιος συνεχιστής των προγόνων του, στέκεται στο ύψος των περιστάσεων και συνεχίζει στο δρόμο που αυτοί χάραξαν.

Στις ανταποκρίσεις των διαφόρων συσκέψεων, συνεδριάσεων των οργάνων, που στέλνονται στον τύπο, αναφέρεται συχνά το κλείσιμο αυτών με τον Εθνικό Ύμνο. «Ο Εθνικός Ύμνος ακούγεται βροντερός από 125 γυναικεία στόματα και οι αντιπρόσωποι φεύγουν για να σκορπίσουν στα πέρατα της Θεσσαλίας[...]».¹²⁵

Ο λόγος για τον οποίο το ΕΑΜ υπήρξε η μαζικότερη αντιστασιακή οργάνωση σε ολόκληρη την Ελλάδα, ήταν ότι συσπείρωσε τον κόσμο γύρω από το βασικό αίτημα της εθνικής απελευθέρωσης. Κατάφερε όμως να εντάξει το αίτημα της

¹²³ *Αλληλεγγύη*, αρ. φύλλου 12, 12 Ιουνίου 1944. (Η Αλληλεγγύη ήταν όργανο της Πανθεσσαλικής επιτροπής της Εθνικής Αλληλεγγύης)

¹²⁴ Χρύσα Χατζηβασιλείου, *Πώς πρέπει να δουλέψει η γυναίκα στο Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο*, Κ.Ε. ΕΑΜ, Φεβρουάριος 1943.

¹²⁵ *Ο Ρήγας*, αρ. φύλλου 45, 3 Αυγούστου 1944.

εθνικής απελευθέρωσης σε ένα ευρύτερο πλαίσιο αιτημάτων, τα οποία θύμιζαν τον λόγο των σοσιαλιστικών και κομμουνιστικών κομμάτων της εποχής. « Ζωογόνος φύσηξε ο ο μυρωμένος αγέρας της Οκτωβριανής Επανάστασης διάλυσε τη μούγλα και το πούσι του γυναικείου ορίζοντα[...] Τρικυμισμένος ωκεανός σηκώθηκε ο ρούσικος λαός, παράσυρε τα σαπιοκάραβα τ' άλλου κόσμου[...]»

Η Οκτωβριανή Επανάσταση και ιδιαίτερα η στάση της Σοβιετικής Ένωσης στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για όλα τα αντιστασιακά κινήματα της κατεχόμενης Ευρώπης. Για το ΕΑΜ όμως δεν ήταν μόνο ο ηρωισμός των μαχητών του Κόκκινου Στρατού, αλλά και το κοινωνικό-οικονομικό σύστημα που απέκτησε ο ρωσικός λαός μετά την επανάσταση. Σε πολλά άρθρα που αναφέρονται στο γυναικείο ζήτημα στην Ελλάδα, γίνονται αναφορές στο καθεστώς μέσα στο οποίο ζει η γυναίκα στη Ρωσία, όπου υπάρχει κατοχυρωμένη νομικά ισότητα για τα δύο φύλα. Μπορεί το όραμα της λαοκρατίας να τίθεται συνέχεια σε όλα τα κείμενα του ΕΑΜ, εν τούτοις όμως δεν είναι ιδιαίτερα σαφής ο τρόπος με τον οποίο το ΕΑΜ προτίθεται να την εφαρμόσει. Η Ε.Σ.Σ.Δ. ήταν η πρώτη χώρα στην οποία έγινε μια πρώτη απόπειρα εφαρμογής της σοσιαλιστικής εξουσίας και επομένως λειτουργούσε σαν πρότυπο. Σε γενικές γραμμές όμως, οι αναφορές στην Οκτωβριανή Επανάσταση γίνονταν με ιδιαίτερη προσοχή, γιατί στόχος του ΕΑΜ ήταν η εθνική ενότητα και όχι ο διχασμός που θα μπορούσε να φέρει η επίκληση της κομμουνιστικής ιδεολογίας.

Εν κατακλείδι, το ΕΑΜ φαίνεται ότι προσπάθησε και σε μεγάλο βαθμό το κατάφερε, να «δημιουργήσει» ένα νέο τύπο γυναίκας.

« Χρόνια και χρόνια, αιώνες μέσ' τη μακρόχρονη ιστορία της ανθρωπότητας η γυναίκα ήταν κάτι παραπάνω, μια μηχανή δεύτερης αξίας και χρήσης, που σκοπός της ήταν μονάχα το γεννοβόλημα. Γυναίκα-κούκλα, ψεύτικο πλάσμα, κλεισμένη στ' απόρθητο χαρέμι του άντρα, μακριά απ' τη ζωή, το φώς τον ήλιο, μακριά απ' τη δράση, όξω από τον δρόμο της.[...] Η γυναίκα κούκλα πέθανε και βγήκε η καινούργια γυναίκα, εργάτρια πραγματική στην κυνέλη της κοινωνίας.[...] Βγήκε απ' το ανήλιαγο μπουντρούμι της αστικής κατωτερότητας του φύλου της. Αντίκρυσε θαρρετά τη ζωή. Την καταπάστηκε στα χέρια της τη ζύμωσε και τη ζυμώνει, όπως ελεύτερα της δίδαξε το ΕΑΜ και το ΚΚΕ και τώρα καμαρώστε την.[...] Ας είμαστε περήφανες συντρόφισσες που πέρνουμε μέρος στα συνταραχτικότερα γεγονότα της ιστορίας, που θα μας φέρουν με

τον αγώνα μας στο νησί της χαρούμενης ζωής, της χαρούμενης και τιμημένης δουλειάς.»¹²⁶

Τα εθνικά πρότυπα, και οι εικόνες που παραπέμπουν στο ένδοξο εθνικό παρελθόν, είναι ένα ισχυρό σημείο αναφοράς, για την σημασία του αγώνα που διεξήγαγε ο ελληνικός λαός, ενάντια στις δυνάμεις του Άξονα. Χρέος της Αντίστασης ήταν, πέρα από την απελευθέρωση από τους κατακτητές, να ελευθερώσει το λαό από αντιλήψεις και νοοτροπίες, που τόσα χρόνια τον κρατούσαν δέσμιο, στο χαμηλότερο επίπεδο πολιτικής συνείδησης.

¹²⁶ *Λαϊκή Φωνή*, αρ. φύλλου 4, 25 Ιανουαρίου 1944.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το ΕΑΜ δημιουργήθηκε και διογκώθηκε κάτω από τις πολύ σκληρές και ακραίες συνθήκες της Κατοχής της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα. Οι άνθρωποι που το στήριξαν και το στελέχωσαν, εμπνεύστηκαν από το συλλογικό όραμα της Απελευθέρωσης. Το ΕΑΜ ήταν λογικό επακόλουθο της προπολεμικής παρακμής του πολιτικού συστήματος, και της εξαθλίωσης που επικράτησε σε ολόκληρη τη χώρα τα τέσσερα χρόνια της Κατοχής.

Η μαζικότητα αλλά και η επιτυχία του ΕΑΜ, όσον αφορά την απελευθέρωση της Ελλάδας από τους Γερμανούς, οφείλεται και στη γυναικεία συμμετοχή στην Αντίσταση. Η εθνική απελευθέρωση δεν ήταν το μόνο αίτημα της ελληνικής κοινωνίας εκείνη την εποχή. Το τι θα γινόταν μετά την απελευθέρωση της χώρας, απασχολούσε όλους τους πολίτες, γι' αυτό και το όραμα της λαοκρατίας, που ευαγγελιζόταν και υπερασπιζόταν το ΕΑΜ, βρήκε πρόσφορο έδαφος. Οι γυναίκες έκαναν δεκτό το αίτημα της λαοκρατίας, γιατί μέσα στα πλαίσια αυτής προσδοκούσαν να γίνει πραγματικότητα και η χειραφέτησή τους.

Η δράση των γυναικών στα πλαίσια της Αντίστασης δεν είχε από την αρχή πολιτικό χαρακτήρα. Ο βασικός λόγος που τις ώθησε να βγούν δυναμικά στο πολιτικό και κοινωνικό προσκήνιο ήταν η ανάγκη για επιβίωση, των ίδιων και των οικογενειών τους. Οι τρόποι με τους οποίους συμμετείχαν στην Αντίσταση δεν είναι αμιγώς πολιτικοί, διεκδίκησαν το δικαίωμα στη ζωή στη διάρκεια της Κατοχής, όχι ως μέλη της Αντίστασης, αλλά κυρίως ως εκπρόσωποι και μέλη των οικογενειών. Η οργάνωση συσσιτίων, οι έρανοι που διοργάνωνε η Εθνική Αλληλεγγύη, στην οποία συμμετείχαν κυρίως γυναίκες, απέκτησαν διαφορετικό νόημα από ότι είχαν πριν τον πόλεμο. Από πράξεις με έντονο φιλανθρωπικό χαρακτήρα, με τις οποίες ασχολούνταν γυναίκες των ανώτερων τάξεων κυρίως, έγιναν πράξεις αντίστασης απέναντι στη γενικευμένη αθλιότητα που είχε επικρατήσει.

Οι παραδοσιακές δραστηριότητες των γυναικών επαναπροσδιορίστηκαν, και πλέον η επιτέλεσή τους αναγνωριζόταν ως ύψιστη προσφορά στον αγωνιζόμενο λαό. Ιδιαίτερα μετά την ανάπτυξη του αντάρτικου, οι γυναίκες ανέλαβαν εξ' ολοκλήρου την φροντίδα των ανταρτών που βρισκόταν στο βουνό.

Ενώ φαινομενικά δεν είχε αλλάξει τίποτα, οι γυναίκες δηλαδή εξακολουθούσαν να ασχολούνται με τις καθημερινές δουλειές του νοικοκυριού, μια σημαντική αλλαγή συντελούνταν στον τρόπο με τον οποίο τις αντιμετώπιζε η

κοινωνία. Στις εφημερίδες που εξετάζουμε, τα περισσότερα άρθρα που αναφέρονται στη γυναικεία δράση, ασχολούνται με τις παραπάνω δραστηριότητες των γυναικών. Αφενός μεν επαινούν τις γυναίκες που πλέκουν, μαγειρεύουν, νοσηλεύουν τους αντάρτες, αφετέρου δε παροτρύνουν τις υπόλοιπες να ακολουθήσουν το παράδειγμά τους.

Παράλληλα με τις παραδοσιακές ασχολίες των γυναικών που απέκτησαν αντιστασιακό περιεχόμενο, εμφανίστηκαν και νέοι τρόποι δράσης και διεκδίκησης. Ο πιο διαδεδομένος και σημαντικός ήταν οι γυναικείες διαδηλώσεις. Εμφανίστηκαν στη Θεσσαλία, το καλοκαίρι του 1943 και έκτοτε κυριάρχησαν ως τρόπος διεκδίκησης. Η απουσία των ανδρών στο βουνό, ανάγκασε τις γυναίκες να εκτεθούν με ακόμη ένα τρόπο στο δημόσιο χώρο, δίνοντας τους έτσι τη δυνατότητα αποδείξουν ότι η συμμετοχή τους στην Αντίσταση είναι απαραίτητη.

Το ΕΑΜ όμως ήθελε στις γραμμές του γυναίκες πολιτικά συνειδητοποιημένες, που θα ήταν ικανές να αναλάβουν στελεχικές θέσεις μέσα στις οργανώσεις. Ο στόχος αυτός ποτέ, σε όλη τη διάρκεια της Αντίστασης, δεν επιτεύχθηκε, για διάφορους λόγους. Η πολιτική απειρία των γυναικών, η έλλειψη αυτοπεποίθησης, και η αντίληψη ότι η θέση τους στο κίνημα ήταν επικουρική, ήταν κάποιοι από τους λόγους που τις έκανε να είναι διστακτικές στην ανάληψη καθοδηγητικών υποχρεώσεων. Το ζήτημα της πιο ενεργής συμμετοχής των γυναικών στις οργανώσεις επανέρχεται συνεχώς στα άρθρα των εφημερίδων. Το ζήτημα ήταν μείζον καθώς οι γυναίκες, ως πολιτικά υποκείμενα, ήταν πιο εύκολα διαμορφώσιμες και άρα περισσότερο προσηλωμένες στο στόχο τους.

Πέρα όμως από την πολιτική δράση των γυναικών, υπήρχε ακόμη ένα ζήτημα που είχε να κάνει με τη στάση τους απέναντι σε ζητήματα ηθικής. Πολλές γυναίκες την περίοδο της Κατοχής δημιούργησαν σχέσεις με Ιταλούς και Γερμανούς στρατιώτες, γεγονός το οποίο ήταν κατακριτέο από το σύνολο της κοινωνίας. Εάν γενικά οι προγαμιαίες σχέσεις προκαλούσαν την κοινωνική δυσαρέσκεια, οι σχέσεις στις οποίες αναφερόμαστε είχαν ως συνέπεια την έντονη αντίδραση του πληθυσμού. Το ΕΑΜ και ειδικότερα ο ΕΛΑΣ ανέλαβε να εξαλείψει το φαινόμενο αυτό με διάφορες μεθόδους, αναλαμβάνοντας έτσι να αποκαταστήσει την ηθική «τάξη». Η δημοσίευση των ονομάτων των γυναικών αυτών, η ενημέρωση των συγγενικών τους προσώπων για τη σχέση που διατηρούσαν ήταν κάποιες από τις μεθόδους. Η πιο σημαντική, και ίσως η πιο αποτελεσματική, ήταν η τιμωρία που τους επιβαλλόταν, το

κούρεμα των μαλλιών τους. Η πρακτική αυτή ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη σε ολόκληρη την Ευρώπη, και εφαρμόστηκε κυρίως το πρώτο διάστημα της Απελευθέρωσης. Το κούρεμα στιγματίζε τις γυναίκες και είχε ως στόχο αφενός μεν να αποτελεί ένα αναγνωριστικό σημείο ανοχής, αφετέρου δε να στερήσει το κύριο σύμβολο θηλυκότητας από αυτές τις γυναίκες.

Το κούρεμα συνοδεύονταν και από τη διαπόμπευση των γυναικών αυτών, που ούτως ή άλλως βίωναν ήδη τον κοινωνικό αποκλεισμό. Το φαινόμενο της σύναψης σχέσεων, μεταξύ Ελληνίδων και Γερμανών ή Ιταλών, παρουσίασε φθίνουσα πορεία, καθώς και μόνο η απειλή του κουρέματος ή της διαπόμπευσης λειτουργούσε αποτρεπτικά. Εκτός αυτού όμως, το ΕΑΜ παρότρυνε τις γυναίκες, των μεγαλύτερων ηλικιών κυρίως, να συμβουλεύουν τις μικρότερες ώστε να αποφεύγονται τέτοια φαινόμενα. Σύμφωνα με το ΕΑΜ ο μόνος τρόπος να εξαλειφθεί ο εκφυλισμός των νέων κοριτσιών, ήταν να καταφέρει να τους πείσει ότι η λύση όλων των προβλημάτων τους, μικρών ή μεγάλων, θα υπάρξει μετά την εθνική απελευθέρωση.

Η απόφαση κάποιων γυναικών να έχουν ερωτικές σχέσεις με Γερμανούς ή Ιταλούς, δεν είχε πάντα πολιτικό κίνητρο. Το ζήτημα είναι ότι οι συνέπειες αυτών των σχέσεων ήταν πάντα πολιτικές και βάσει αυτού, όταν δε συμμορφώνονταν οι εμπλεκόμενες γυναίκες, αυτομάτως εξοβελίζονταν από το εθνικό σώμα ως μιάσματα. Σύμφωνα με την εθνική ιδεολογία που καθόριζε την κυρίαρχη ηθική, η άψογη συμπεριφορά των γυναικών, ειδικά σε μια τόσο δύσκολη στιγμή για τον αγωνιζόμενο λαό, ήταν επιβεβλημένη.

Η έξοδος των γυναικών στο δημόσιο χώρο έγινε δεκτή από το σύνολο της κοινωνίας ακριβώς επειδή οι κοινωνικές συνθήκες της εποχής την επέβαλαν. Παράλληλα όμως εμφανίστηκαν και κάποιοι προβληματισμοί σε σχέση με τις νέες ισοροπίες που δημιουργήθηκαν. Ο συγχρωτισμός ανδρών και γυναικών, στα πλαίσια των οργανώσεων, ενείχε κινδύνους. Αναπόφευκτα δημιουργήθηκαν σχέσεις σε προσωπικό επίπεδο, μεταξύ των συναγωνιστών, όμως αυτό ήταν κάτι που το ΕΑΜ ούτε ήθελε ούτε επεδίωκε. Η δημιουργία πιο προσωπικών σχέσεων μπορούσε να δημιουργήσει προβλήματα και στη λειτουργία των οργανώσεων, αλλά και στην εικόνα και το κύρος του αγώνα. Επισημαίνεται λοιπόν συνεχώς, από την ηγεσία των οργανώσεων, η ανάγκη να μένουν οι αγωνιστές προσηλωμένοι στον ένα και μοναδικό στόχο, την απελευθέρωση της χώρας από τους κατακτητές. «Πρώτα θα

κοιτάτε το νεκροταφείο και μετά τις συναγωνίστριες»¹²⁷ επεσήμαναν οι οργανώσεις στα μέλη τους, για χάρη του αγώνα όλα έπρεπε να μετατεθούν για μετά τον πόλεμο. Κάθε συμπεριφορά η οποία μπορούσε να δημιουργήσει κώλυμα, με τον ένα ή άλλο τρόπο στον αγώνα, θεωρούνταν επικίνδυνη και αντιμετωπιζόταν με αυστηρότητα.

Το ΕΑΜ κατασκεύασε την εικόνα της Ελληνίδας αγωνίστριας και πατριώτισσας, η οποία ήταν βασισμένη σε εικόνες από την Επανάσταση του 1821. Η δράση των γυναικών της Αντίστασης παραλληλιζόταν με αυτή της Μπουμπουλίνας και των Σουλιώτισσων. Η ιστορική αναλογία μεταξύ της Αντίστασης και της Επανάστασης του '21, που κατασκεύασε το ΕΑΜ, είχε ως κύριο στόχο την εμπύχωση των αγωνιστών. Το στοιχείο στο οποίο βασίστηκε το ΕΑΜ και κατασκεύασε την αναλογία αυτή, ήταν το αίτημα της εθνικής απελευθέρωσης που τέθηκε και στην Επανάσταση του '21 και στον αγώνα που το ίδιο διεξήγαγε την περίοδο εκείνη.

Στη διάρκεια της Εθνικής Αντίστασης η κοινωνική θέση της γυναίκας, υπέστη πολλές και μεγάλες αλλαγές. Όχι μόνο διευρυνε τις δραστηριότητές της και την επέκτεινε σε χώρους που πριν δεν είχε πρόσβαση, αλλά ανανοηματοδότησε την ίδια της την κοινωνική υπόσταση μέσα από αυτές τις αλλαγές. Ολόκληρη η κοινωνία φάνηκε για πρώτη φορά να αναγνωρίζει την προσφορά της. Δεν άλλαξε μόνο ο τρόπος με τον οποίο η κοινωνία αντιμετώπιζε τις γυναίκες και το ρόλο τους μέσα στην κοινωνία, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο οι ίδιες πλέον αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους. Τα πράγματα θα ήταν τελείως διαφορετικά αν μετά την απελευθέρωση δεν ακολουθούσαν τα Δεκεμβριανά και ο Εμφύλιος πόλεμος. Αυτό που οραματίστηκε το ΕΑΜ και μαζί του η πλειοψηφία του ελληνικού λαού, μια πιο δίκαιη και λαοκρατική κοινωνία, δεν εκπληρώθηκε μετά την Απελευθέρωση. Αντίθετα, τα γεγονότα που ακολούθησαν, ακύρωσαν πολλά από τα θετικά βήματα που έκανε η ελληνική κοινωνία στη διάρκεια της τετράχρονης Αντίστασης, και ανάγκασε τα μέλη της να σιωπάσουν για πολλά χρόνια.

Το ερώτημα που τίθεται είναι αν και κατά πόσο οι γυναίκες που πήραν μέρος στην Αντίσταση, συνειδητοποίησαν την τομή που συντελέστηκε, είτε την περίοδο που συνέβη, είτε αργότερα. Φυσικά δεν αναφερόμαστε σε εκείνες τις γυναίκες που

¹²⁷ Τασούλα Βερβενιώτη, *Η Γυναίκα της Αντίστασης, Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1994, σελ. 12.

ήταν μέλη και στελέχη του Κομμουνιστικού Κόμματος, ή φεμινιστικών οργανώσεων πριν τον πόλεμο, αλλά στις απλές γυναίκες της υπαίθρου. Το ΕΑΜ και γενικότερα η Αντίσταση, έδωσε στις γυναίκες νέες αρμοδιότητες και ρόλους, δημιουργώντας έτσι ένα «νέο τύπο» γυναίκας. Ταυτόχρονα έθεσε τα όρια μέσα στα οποία έπρεπε οι γυναίκες να κινούνται, κοινωνικά και κυρίως ηθικά. Τέλος, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το ΕΑΜ, προχώρησε σε καινοτόμες αλλαγές σε διάφορους τομείς, όμως κάποια στερεότυπα του παρελθόντος δεν άλλαξαν. Η Αντίσταση και το ΕΑΜ ήταν γέννημα της εποχής τους και ως τέτοια δεν θα μπορούσαν να έρθουν σε ρήξη με τις κοινωνικές αντιλήψεις της. Άλλωστε στόχος τους ήταν η συσπείρωση του ελληνικού λαού γύρω από το αίτημα της εθνικής απελευθέρωσης και της κοινωνικής αλλαγής.

Το παραπάνω ερώτημα υπερβαίνει τους στόχους της εργασίας αυτής, αποτελεί όμως μία παράμετρο, της εμπειρίας της Αντίστασης, με την οποία αξίζει να ασχοληθεί στο μέλλον η ιστορική έρευνα.

Βιβλιογραφία

Βιβλία

1. Βερβενιώτη Τασούλα. *Η γυναίκα της αντίστασης, η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*. εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1994.
2. Αρσενίου Λάζαρος. *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*, 2τ., "έλλα", Αθήνα, 1966.
3. Κολιού Νίτσα. *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης 1941-44*. Βόλος 1985.
4. Έφη Αβδελά- Αγγέλικα Ψαρά. *Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1985.
5. Νόρα Σκουτέρη- Διδασκάλου. *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1991.
6. Janet Hart. *New voices in the nation, Women and the Greek Resistance 1941-64*. Cornell University Press. Ithaca and London, 1996.
7. *Behind the lines, Gender and the Two World Wars*, επιμ. Margaret Randolph Higonnet, Jane Jenson, Sonya Michel, Collins Weitz, Yale University Press
8. Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ, η εμπειρία της Κατοχής*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1995.
9. Ναταλία Αποστολοπούλου. *Περήφανεσ και αδούλωτες*, εκδ. «Εντός», Αθήνα 1997.
10. Χάγκεν Φλάισερ. *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-44*, 2τ., εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1995.
11. Πέτρος Ανταίος, *Συμβολή στην ιστορία της ΕΠΟΝ*, 2τ., εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1977.
12. George Mosse, *Nationalism and Sexuality, Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe*, Howard Fertig- New York, 1985.
13. Nira Yuvali- Davis, *Gender and Nation*, Sage Publications, London- Thousand Oaks, New Delhi, 1997.
14. Ζάκ Λε Γκόφ. *Ιστορία και μνήμη*, μτφρ. Γιάννης Κουμπουρλής, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 1998.
15. Fabrice Virgili, *Shorn Women, Gender and Punishment in Liberation France*, Berg, Oxford- New York, 2002.

Άρθρα

1. Έφη Αβδελά. «Οι γυναίκες και το κοινωνικό ζήτημα», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι. 1922-1940 ο Μεσοπόλεμος*, τομ. Β1, επιμ. Χατζηιωσήφ, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 1985.
2. Anette Warring, «Intimate and Sexual Relations» στο *Surviving Hitler and Mussolini, Daily Life in Occupied Europe*, ed. Robert Gildea, Olivier Wieviorka and Anette Warring, Berg. Oxford- New- York, 2006.
3. Χρύσα Χατζηβασιλείου, *Πώς πρέπει να δουλέψει η γυναίκα στο Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο*, Κεντρική Επιτροπή ΕΑΜ, Φεβρουάριος 1943.
4. Anna T. Höglund, «Justice for women in war? Feminist ethics and human rights for women». στο *Feminist Theology: the Journal of the Britain and Ireland school of Feminist Theology*, May 2003, vol. 11, issue 3.
5. Sonya O. Rose, «Women's rights, women's obligations: contradictions of citizenship in World War II Britain» στο *European Review of History*, vol. 7, no. 2, 2000.

6. Phil Goodman, «Patriotic Femininity: women's morals and men's morale during the Second World War», στο *Gender and History*, vol. 10, No. 2, August 1998.
7. Christine Mason, «Women with and without guns: gender, conflict and sexuality», στο *Social Alternatives*, 2003 second quarter, vol. 22, issue 2.
8. Gillian Youngs, «Feminist International Relations: a contradiction in terms? Or: why women and gender are essential to understanding the world we live in», στο *International Affairs*, Jan. 2004, vol. 80, issue 1.
9. Angela Mackay, «Training the Uniforms: gender and peacekeeping operations», στο *Development in Practice*, vol.13, numbers 2&3, May 2003.
10. Nicoletta F. Gullace, «Women and War in Comparative perspective», στο *Gender and History*, vol. 15, April 2003.

Εφημερίδες που εκδίδονταν στη Θεσσαλία την περίοδο 1941-44, από οργανώσεις της Εθνικής Αντίστασης και του ΚΚΕ.

1. *Λαοκρατία*, όργανο της περιφερειακής επιτροπής ΕΑΜ Τρικάλων, Τρίκκαλα.
2. *Αλήθεια*, Νομαρχιακό όργανο του ΕΑΜ Λάρισας, Λάρισα.
3. *Αναγέννηση*, όργανο της περιφερειακής επιτροπής Καρδίτσας του ΚΚΕ, όργανο της περιφερειακής επιτροπής Καρδίτσας του ΚΚΕ.
4. *Ρήγας*, όργανο της Πανθεσσαλικής επιτροπής του ΕΑΜ, Θεσσαλία.
5. *Αγωνιζόμενα Νιάτα*, όργανο του Επαρχιακού Συμβουλίου Αγιάς της Ενιαίας Πανελλαδικής Οργάνωσης Νέων, Αγιά.
6. *Αυγή*, όργανο του Τμηματικού Συμβουλίου Ευξεινουπόλεως της ΕΠΟΝ (νομός Μαγνησίας), Μαγνησία.
7. *Εμπρός Νέοι*, εβδομαδιαίο όργανο του Συμβουλίου της 1^{ης} ομάδας ΕΠΟΝ Καρδίτσας, Καρδίτσα.
8. *Εμπρός Νέοι*, εβδομαδιαίο όργανο του Συμβουλίου της 1^{ης} ομάδας ΕΠΟΝ Καρδίτσας, Καρδίτσα.
9. *Εξόρμηση*, όργανο του Επαρχιακού Συμβουλίου Φαρσάλων της ΕΠΟΝ, Φάρσαλα.
10. *Εξόρμηση*, όργανο του διαμερισματος Ποταμιάς της περιφέρειας Ελασσώνας της ΕΠΟΝ, Ελασσώνα.
11. *Επονίτης*, όργανο του Π.Σ. ΕΠΟΝ Ελασσώνας, Ελασσώνα.
12. *Επονίτης*, όργανο του Π.Σ. Ελασσώνας (ν. Λαρίσης), Λάρισα.
13. *Θεμελιωτής*, όργανο του Π.Σ. Νομού Μαγνησίας της ΕΠΟΝ, Βόλος.
14. *Μαθητική Φλόγα*, όργανο της Μαθητικής ΕΠΟΝ του Γυμνασίου Τρικάλων, Τρίκκαλα.
15. *Νεανική Ορμή*, όργανο του Ε. Σ. ΕΠΟΝ Παλαμά, Καρδίτσα.
16. *Νεανική Φλόγα*, όργανο του Α1 Τμηματικού Συμβουλίου της ΕΠΟΝ (ν. Λάρισας), Λάρισα.
17. *Νεανική Φλόγα*, όργανο του Π.Σ. Βόλου- Πηλίου της ΕΠΟΝ, Βόλος- Πήλιο.
18. *Νεανικός Παλμός*, όργανο του Συμβουλίου Νομού Λαρίσης της ΕΠΟΝ, Λάρισα.
19. *Νεανικός Παλμός*, όργανο του Συμβουλίου Νομού Λαρίσης της ΕΠΟΝ, Λάρισα.
20. *Νέος Αγωνιστής*, όργανο του Διαμερισματος Δεσκάτης του Ε. Σ. Ελασσώνας της ΕΠΟΝ (ν. Λαρίσης), Λάρισα.

21. *Νέος Αγωνιστής*, όργανο του Διαμερίσματος Δεσκάτης του Ε. Σ. Ελασσόνας της ΕΠΟΝ, Ελασσόνα.
22. *Νέος Μαχητής*, Εσωτερικό Δελτίο του Συμβουλίου Πόλης Τρικκάλων της ΕΠΟΝ, Τρίκκαλα.
23. *Νίκη*, όργανο της Σπουδ. Νεολαίας ΕΠΟΝ Λάρισας, Λάρισα.
24. *Ορμή*, Δεκαπενθήμερο όργανο του Π.Σ. Αλμυρού Φαρσάλων της ΕΠΟΝ, Φάρσαλα.
25. *Όλυμπος*, Μηνιαίο όργανο του Διαμερίσματος Ολύμπου της ΕΠΟΝ του Περιφ. Συμ. Ελασσόνας, Λάρισα.
26. *Η Πρωτοπορία*, όργανο του Α Διαμερίσματος της ΕΠΟΝ του Περιφ. Συμβουλίου Ελασσόνας, Λάρισα.
27. *Σάλπιγμα*, όργανο του Επαρχιακού Συμβουλίου της ΕΠΟΝ Καλαμπάκας της ΕΠΟΝ (ν. Τρικκάλων), Καλαμπάκα.
28. *Η Φωνή της ΕΠΟΝ*, Δεκαπενθήμερο όργανο της ΕΠΟΝ Σκλήθρου (ν. Λάρισας), Λάρισα.
29. *Η Φωνή της ΕΠΟΝ*, όργανο του Τομεακού Συμβουλίου Λουτρού της ΕΠΟΝ (ν. Καρδίτσας), Καρδίτσα.
30. *Η Φωνή της Μελόνας*, όργανο του Διαμερίσματος Τσαριτσάνης της Περιφέρειας Ελασσόνας της ΕΠΟΝ (ν. Λάρισας), Λάρισα.
31. *Ασκήλιστα Νιάτα*, όργανο του Συμβουλίου Πόλης ΕΠΟΝ Καρδίτσας, Καρδίτσα.
32. *Εξόρμηση*, όργανο του Επαρχιακού Συμβουλίου Τυρνάβου της ΕΠΟΝ, Τύρναβος.
33. *Εξόρμηση*, όργανο του Επαρχιακού Συμβουλίου Τυρνάβου της ΕΠΟΝ, Τύρναβος.
34. *Επαναστατημένη Νειότη*, όργανο του Επαρχιακού Συμβουλίου Κάμπου της ΕΠΟΝ, Θεσσαλία.
35. *Θεμελιωτής*, όργανο του Επαρχιακού Συμβουλίου της ΕΠΟΝ Φαρκαδόνας, Φαρκαδόνα.
36. *Καθρέφτης*, Εσωοργανωτικό όργανο του Επαρχιακού Συμβουλίου ΕΠΟΝ Καλαμπάκας, Καλαμπάκα.
37. *Καινούρια Ζωή*, όργανο του ομοσπ. Συμβουλίου ΕΠΟΝ Καταφυγίου.
38. *Καινούρια Ζωή*, Δεκαπενθήμερο όργανο της ομάδας Πτελεού ΕΠΟΝ, Θεσσαλία.
39. *Λεύτερα Νειότα*, όργανο του Ε.Σ. Βουνού (Ρεντίνας) της ΕΠΟΝ (ν. Καρδίτσας), Καρδίτσα.
40. *Νέα Ζωή*, όργανο της ομάδας ΕΠΟΝ Κουτσιαρή, Θεσσαλία.
41. *Νεανική Εξόρμηση*, όργανο του Ε.Σ. ΕΠΟΝ Τυρνάβου Λάρισας, Λάρισα.
42. *Νεανική Ορμή*, Δεκαπενθήμερο όργανο της Ομάδας Αχιλλείου της ΕΠΟΝ (ν. Λάρισας), Λάρισα.
43. *Νεανική Φωνή*, όργανο του Ε.Σ. Σοφάδων της ΕΠΟΝ (ν. Λάρισας), Λάρισα.
44. *Νεανικός Παλιός*, όργανο του Συμβουλίου Ομάδος Προμυρίου της ΕΠΟΝ (ν. Μαγνησίας), Μαγνησία.
45. *Νειότη*, όργανο του Τμηματικού Συμβουλίου Βελεστίνου της ΕΠΟΝ, Βελεστίνο.
46. *Νιότη*, Δεκαπενθήμερο όργανο του τμηματικού Συμβουλίου Αλμυρού της ΕΠΟΝ (ν. Μαγνησίας), Μαγνησία.
47. *Ξύπνημα*, όργανο της Τμηματικής Ευξεινούπολης της Επαρχίας Αλμυρού της ΕΠΟΝ, Μαγνησία.

48. *Ορμή*, όργανο του Τμηματικού Συμβουλίου της ΕΠΟΝ Αλμυρού, Αλμυρός-Βόλος.
49. *Ορμή της Νειότης*, όργανο του Τμηματικού Συμβουλίου Λάμπρου ΕΠΟΝ (ν. Καρδίτσας), Καρδίτσα.
50. *Πάλη της Νειότης*, όργανο της τμηματικής Έκταρος 3^{ου} Δ/τος της ΕΠΟΝ (Θεσσαλία).
51. *Πρωτοπόρος*, 15ημέρο όργανο του Γραφείου Ομάδας ΕΠΟΝ (Βρυότοπος Θεσσαλίας), Θεσσαλία.
52. *Φλόγα*, Όργανο ΕΠΟΝ Αγιάς (ν. Λαρίσης), Λάρισα.
53. *Φλογερά Νείατα*, όργανο του Συμβουλίου Τρικκάλων της ΕΠΟΝ, Τρίκκαλα.
54. *Φωνή του Ρήγα*, όργανο του Ε.Σ. Βελεστίνου της ΕΠΟΝ, Βελεστίνο.
55. *Φωνή των Νέων*, Εφημερίδα της Λέσχης Νέων ΕΠΟΝ Ομάδος Μηλεών-Πηλίου, Πηλίο.
56. *Αγώνας*, όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής Κομματικής Οργάνωσης του ΚΚΕ, Τρίκκαλα.
57. *Εμπρός*, όργανο της περιφερειακής επιτροπής Καρδίτσας του ΚΚΕ (Ε.Τ.Κ.Δ.), Καρδίτσα.
58. *Λαϊκή Φωνή*, όργανο της επιτροπής πόλης Λάρισας του ΚΚΕ, Λάρισα.
59. *Ο Λενινιστής*, Εσωτερικό Δελτίο του Θεσσαλικού Γραφείου της Κ.Ε. του ΚΚΕ/χ.τ. 1943.
60. *Λευτεριά*, όργανο της επιτροπής πόλης του ΚΚΕ, Βόλος.
61. *Επανάσταση*, όργανο της περιφερειακής επιτροπής Έλασσώνας του ΚΚΕ, Έλασσώνα.
62. *Κόκκινη Σημαία*, Θεσσαλικό όργανο του ΚΚΕ, Θεσσαλία.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000085797

